

KÖZLEMÉNYEK

Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban. 1. Radó Polikárp az 1940-es évek elején látogatta végig a soproni könyvtárakat és a levéltárat, kódextöredékek után kutatva. Az evangélikus gimnáziumban felfedezett fragmentumokról a *Könyvszemle* hasábjain is beszámolt.¹ A Soproni Levéltárban 1942-ben Házi Jenő főlevéltáros irányításával kezdődött meg a levéltári dokumentumokon kötésként található nagyszámú kódextöredék összegyűjtése. Házi 1943-ban vette fel a kapcsolatot Sasvári Dezsővel, az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorával, aki már addig is foglalkozott hasonló jellegű dokumentumok konzerválásával.² Ezt követően egészen 1947-ig több mint 300 kódextöredéket választottak le és restaurálták a Széchényi Könyvtárban. Itt kell megjegyeznünk, hogy a munkálatok költségeit teljes egészében Sopron város tanácsa, ill. az általa már korábban létrehozott „Monographia Alapítvány” fedezte.

2. A levéltári töredékek azonosításával először tehát Radó Polikárp foglalkozott, az anyagot is ő rendszerezte, géppel írott katalógusa ma is használatos a Soproni Levéltárban. Liturgikus kódexekkel foglalkozó könyvében számos innen származó töredéket is feldolgozott.³ Őt követte Szigeti Kilián, aki elsősorban a hangjegyes töredékeket vette számba, bár tanulmánya a többi töredék provenienciájára vonatkozólag is számos fontos adattal szolgált.⁴ Vele párhuzamosan Róth Ernő foglalkozott az ugyanitt előkerült, de külön csomóban tárolt héber töredékekkel.⁵

3. Mint az a fenti áttekintésből kiderül, többen is átnézték már a Soproni Levéltár kódextöredék anyagát, igaz mindannyian más-más szempontból. Annál meglepőbb, hogy mindaddig nem figyeltek fel arra, hogy a kódexként nyilvántartott fragmentumok közül néhány nem kézirat, hanem nyomtatvány. Ezek a következők: három egybetartozó missale-töredék (frg. 89, 136, 137); egy két foliós *Biblia* fragmentum (frg. 300. — Num 31, 30–32, 22; Deut 17,20 — 19,11); egy latin grammatika töredéke (frg. 179. — lehet, hogy a *Bibliáéval* azonos nyomdából); végül pedig a könyvtörténeti nevezetességnek is számító német Theuerdanck-eposz 2 folio nagyságú darabja (frg. 118.). A Radó Polikárp által összeállított töredéklistán az 50. szám mellett a következő leírás szerepelt: „Sz[ámadáskönyv] 1647. (Blaszij Wagner): biblia XIV. sz. 37 × 27 cm”. Legnagyobb meglepetésemre azonban a jelzett töredék nem kódexnek, hanem szintén

¹ RADÓ Polikárp: *Középkori liturgikus könyvek és bibliák maradványai a soproni ev. líceum könyvtárában* = MKsz 1940. 360–372. — 29 töredéket és 2 teljes kódexet vett számba. A MTA Fragmenta Codicum kutatócsoport előzetes felmérései alapján a kötéstáblán lévő töredékek száma csak a Líceumban megközelíti a 200-at.

² *Porladásnak induló kéziratok és könyvlapok restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban* = MKsz 1942. 426–428.

³ RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. 1947. 1973. — UÓ: *Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Bp. 1944.

⁴ SZIGETI Kilián: *Középkori hangjegyes kódextöredékek a Soproni Állami Levéltárban. I–II. rész*. Soproni Szemle 17 (1963), 29–40. 145–149.

⁵ RÓTH Ernő: *A Soproni Állami Levéltár héber kéziratairól* = Soproni Szemle 10 (1956), 319–334.; SCHEIBER Sándor: MKsz. 1957.

nyomtatványnak bizonyult, mégpedig Gutenberg 42 soros Bibliájának két levele. Ez a Magyarországon eddig előkerült leghosszabb töredék.

4. A fragmentum leírása a következő:

fol.1^r [b. columna csonka] 2 Macc 10,8–10,34

(*fejlécben rubrummal*: beoru(m))

col.a. *inc.*: precepto et decreto uniuerse genti iude-||oru(m)

expl.: mi||libus didragmis acceptis dimiseru(n)t

col.b. *inc.*: quosda(m) effugere. Cu[

expl.: hij q(ui) in turres erant loci firm[

fol.1^v [a. columna csonka] 2 Macc 10,34–11,22

col.a. *inc.*:]aledicebant. et sermo-

expl.:]m periculum subire: et ferre

col.b. *inc.*: auxiliu(m) fratribus suis. Cu(m)q(ue) pariter

expl.: et quarta. Regis autem epistola ista

fol.2^r 2 Macc 14,14–14,40a

(*fejlécben rubrummal*: beoru(m) ij.)

col.a. *inc.*: segregatim se nichanori miscebant:

expl.: dice[n]s: gravit[er] quide[m] se ferre de amicicie

col.b. *inc.*: conuentione: iubere tame(n) machabeu(m)

expl.: [com]||prehenderent. Putabat enim si illum

fol.2^v 2 Macc 14,140a–15,19a

(*fejlécben rubrummal*: macha)

col.a. *inc.*: decepisset: sese cladem iudeis maxima(m)

expl.: autem semp(er) confidebat cum omni spe

col.b. *inc.*: auxiliu(m) sibi a d(omi)no affuturu(m) et horta-||batur

expl.: in ciuitate era(n)t no(n) minima sollicitudo

A bibliai textus tehát a következő **fol.1^{r-v}**: 2 Macc 10,8–11,22; **fol.2^{r-v}**: 2 Macc 14,14–15,19. A töredék anyaga pergamen.

A legutolsó cenzus szerint a világon mindössze 49 teljes, vagy közel teljes kiadás található Gutenberg 42 soros Bibliájából (B 42),⁶ amelynek művelődés- és könyvtörténeti jelentősége akkora, hogy az ősnymtatványok nemzetközi katalógusa (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*) még a negyedlapnyi töredéket is számon tartja.⁷ Annál sajnálatosabb, hogy Magyarország egyetlen töredékkel sem szerepel benne, bár a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és az OSZK-ban is őriznek egy-egy fragmentumot a B 42-ből. Az utóbbi az ötvenes évek végén, szintén kötéstábláról töredékként került a Magyar Nemzeti Könyvtár tulajdonába.⁸

5. A soproni Gutenberg-töredék előkerülésének kontextusát tekintve jogosan merülhet fel az eredeti Biblia magyarországi használatának kérdése. A Soproni Levéltárban ugyanis az említett több mint 300 kódextöredék közül a legkorábbi egy 1454-es adójegyzékről, a legkésőbbi pedig egy 1740-es harmincadkönyvről lett lefejtve, vagyis a töredékeket bő három századon keresztül használták kötőanyagként. Ezek

⁶ HUBAY Ildona: *Die bekannten Exemplare der zweiundvierzigzeiligen Bibel und ihre Besitzer*. In: *Kommentarband B42*. München: Idon Verlag, 1979. 127–155.

⁷ GW 4201. (Tom. IV. p. 74.)

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *Gutenberg 42-soros bibliájának újabban előkerült töredéke* = *Papíripar és Magyar Grafika* 2 (1958), 69–71. — SOLTÉSZ, Elisabeth: *Seltene Wiegendrucke in der Ungarischen Nationalbibliothek* = *Gutenberg Jahrbuch* 1959, 68–72. (kül. 68–69)

a kötések azonban területileg csaknem egységesnek mondhatók, tekintve, hogy legtöbbjük a város tulajdonában lévő hivatalos dokumentumon került elő. Az a feltételezés tehát, hogy a kódextörédek-kötések helyi könyvkötőktől származnak, eléggé kézenfekvőnek látszik.

A Gutenberg-törédek őrzőkönyve a Soproni Levéltár 81. sz. számadáskönyve, melynek címdoldalán a következő olvasható: *Mein Blaßij Wag-ners Camer-Raittung, was / ich wegen Gem: Statt Camer / zu Oedenburg alhier empfan- / gen, vnd derentwegen wider- / umben außgeben / habe. / de Anno / 1647.* Hasonló törédek ugyan más kötésről nem került eddig elő, de a kódexek esetében nem ritka, hogy 4–5 különböző kötésen is ugyanannak a könyvnek a lapjai fordulnak elő.⁹ Sajnos a restaurálás során a tábla tömítését nem rakták el (csak néhány kivételes esetben, mikor teljes szövegek kerültek elő onnan), így a kötés soproni eredetét nem tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a számadáskönyvet soproni könyvkötő kötötte be a keze ügyében levő „írott pergamenbe” (scripta membrana). Hogy ki lehetett az név szerint? Ebben az időszakban két könyvkötő működött a városban: az egyik Melchior Beldt, aki Bibliopola Soproniensis-ként aposztrofálta magát a tanácsnak benyújtott kalendárium-kötésein,¹⁰ a másik Andreas Löffel, szintén Bibliopola Soproniensis-nek írta magát a számadáskönyvvel egykorú, általa készített kötéseken.¹¹ Sajnos egyik sem volt soproni polgár, működésük, kapcsolataik felderítése ezért a jövő kutatási feladata lesz. A Gutenberg-törédek provenienciáját tehát nem tudjuk biztosan meghatározni, analógiák alapján azonban feltételezhetjük annak egykorú soproni használatát.

6. A soproni Evangélikus Líceum ill. az Evangélikus Konvent könyvtárában fennmaradt 43 ősnymtatvány bejegyzései, továbbá a nagyszámú egyéb korabeli levéltári dokumentum eléggé meggyőződen mutatja a soproni könyvkultúra európai színvonalát. Egy 1491-ben kiadott bázeli Bibliában (La 7 – CIH 650) pl. a következő, áthúzott, éppen ezért nehezen olvasható bejegyzés szerepel: *Liber (con)vent(us) S. Michael [...]. A. D. 1491. Dominica proxima [...] pro 94 [...]* – amely bizonyítja a kötet egykorú beszerzését és elhelyezését a Szt. Mihály plébániatemplom könyvtárában. De utalhatok itt Weiteni Orbán 1400-ban kelt, a szakirodalomban is jól ismert végrendeletére, melyben 18 művet sorol fel – sokszor azok kötéseit is megnevezve – bizonyítva ezzel literátus műveltségét.¹² A Biblia – írott és nyomtatott formában egyaránt – nagy kincsnek számíthatott a 15–16. századi Sopronban. Az eddig azonosított 306 kódextörédek között mindössze 5 db fordult elő belőlük!¹³ De ugyanez a kép tükröződik az írott forrásokban is. Sopronból a 15–16. században több mint 100 könyvet említenek hagyatékokban ill. végrendeletekben,¹⁴ de Bibliák ezekben is csak elvétve találhatóak. A fentebb említett weiteni származású Orbán 1400. április 21-i végrendeletében Dániel paptestvérére hagyja bibliáját.¹⁵ Georg Preierer beneficiátus 1481-ben kelt testamentumában egy újszövetséget (*novum testamentum*); az „Arany Bibliát” (*aeream biwliam*); valamint két kommentárt (*II sexternel auff dy wibel*) említi.¹⁶ Nicolaus Mautter 1500-ban kelt végrendelete

⁹ Az összetartozás vizsgálata a későbbi kutatómunka feladata lesz. A törédeket idén kezdi feldolgozni a MTA Fragmenta Codicum kutatócsoportja.

¹⁰ Soproni Levéltár kalendárium-gyűjteménye: 1636, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1643, 1644, 1645, 1646, 1647. évekből.

¹¹ Soproni Levéltár kalendárium-gyűjteménye: 1648, 1649. Vö. VARGA Imréné: *A soproni városi levéltár naptárgyűjteménye (1581–1805)*. = Soproni Szemle 1984. 193–200; 289–310.

¹² FEJÉRPATAKI L.: MKsz 1890. 49–52. – MOLLAY K.: Soproni Szemle 1967. 318–320. – *Kódexek a középkori Magyarországon*, nr. 102. p. 124–125.

¹³ frg. 127. [Apoc 2–3]; frg. 169. [Exod 4–6]; frg. 191 [Eccl. 15–19; 42–45]; frg. 262 [Ep. ad Phil.; Ep. ad Col]; frg. 274. [Apoc 2].

¹⁴ SZENDE Katalin: *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban* = Aetas, 1990. 95.

¹⁵ SoprOkI II/1. nr. 3. p. 178–183.

¹⁶ SoprOkI II/1. nr. 15. p. 199–200. – vö. MOLLAY: Soproni Szemle 1968. 49–51. *Az aurea biblia* tkp. szintén csak florilégium volt. Egy példánya – azonosító bejegyzések nélkül – fennmaradt a Soproni Evangélikus Konvent gyűjteményében: L 61 – CIH 2901.

egy bibliát (*ayn bibel*) említ,¹⁷ Blasi Schwarz 1523-as végrendeletében is *ayn wibel* szerepelt,¹⁸ míg Peter Göckerl pék hagyatékában egy német nyelvű újszövetség (*das teutsch ewangely puech*) fordult elő.¹⁹ A templomok is valószínűleg rendelkeztek bibliával. Erre vonatkozó legkorábbi adatunk 1354-ből való, mikor a soproni polgárok feljelentették Henrik városplébánost, aki a városból történő távozásakor *unum calicem et libros decretales, novam legendam et bibiliam* (sic!) *ab ecclesia alienavit*.²⁰ Az *ecclesia* kifejezésen minden bizonnyal a Szt. Lélek templomot érthetjük, ahol – csaknem egy évszázaddal később – az első városi *liberey* is létrejött.²¹ Ezen kívül a bánfalvi Szt. Farkas templom 1502-ben kelt összeírásában találunk egy *I wibel vnd etlich puechel*-ről szóló bejegyzést,²² amit az 1519 és 1522 közötti inventárium már *Item ain gedruckhte bibel*-re egészít ki.²³ Itt kell megjegyeznünk, hogy a misekönyvek esetében forrásaink gyakrabban utalnak azok kézíratos vagy nyomtatott voltára.

7. Nem tudunk tehát választ adni a Gutenberg-töredék magyarországi ill. soproni ususát illetően, ezért csak valószínűsíthetjük azt, hogy az ismeretlen soproni könyvkötő helyi forrásból, talán valamely templom könyvtárából jutott hozzá Gutenberg *Bibliájának* töredékéhez. Hozzáfűzhetjük ehhez azt is, hogy a kötés időpontjában már szinte teljesen evangélikus vallású Sopronban egy „katolikus” biblia – s különösen annak apokrif része – nem képviselhetett különösebb értéket, ilyen célú felhasználása ezért nem számított sem pazarlásnak, sem szentségtörésnek.

A Soproni Levéltárban előkerült fragmentum ismeretében a CIH 610. számú tételét a következőképpen egészíthetjük ki (helyesbített adatokkal).²⁴

Biblia. [Lat.]

[Mainz: typogr. Bibliae 42 linearum (= Johann Gutenberg), c. 1454/55, non post Aug. 1456.]

2–2 tomi. T. 1: 324 ff., T. 2: 319 ff.

H – 3031. GW 4201. Pr 56. BMC I 17. Stillwell B460. Goff B-526.

Gutenberg-Jahrbuch 1959. p. 69.

a. Budapest, *Bibl. Nat.* 198. [fragm. quartae partis unius fol.: T.II. f.229. membr.]

b. Budapest, *Acad.* 1000 [fragm.: T.II. f.85. char.]

c. Sopron, *Arch. cod. frg.* 50. [fragm.: T.II. f.185. et 188. membr.]

GRÜLL TIBOR

A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke. A soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus Líceum Cb 122 jelzetten őrzött, nyolcadrét alakú kis könyve nyomtatott pergamentöredékbe volt kötve.¹ Első látásra sem volt kétséges, hogy bibliai szöveget nyomtattak rá, s az sem, hogy nagyon korai,

¹⁷ SoprOkI II/1. nr. 66. p. 267.

¹⁸ SoprOkI II/1. nr. 154. p. 413.

¹⁹ SoprOkI II/1. nr. 147. p. 400.

²⁰ SoprOkI I/1. nr. 168. p. 103.

²¹ Első erre vonatkozó adatunk Leinbater Mihály 1476. július 12-i végrendeletéből származik, aki 1 guldent adományozott a könyvtár részére. SoprOkI II/1. nr. 6. p. 186. A gyűjtés megkezdése feltehetően Slapan György plébános érdeme. L. HÁZI Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron 1939. 27–28.

²² SoprOkI II/5. nr. 9. p. 117. – vö. HÁZI J.: *i. m.* 264.

²³ SoprOkI II/6. nr. 242. p. 312.

²⁴ Ezúton köszönöm még ROZSONDAI Marianne-nak e közleményhez adott szíves észrevételeit, javításait, továbbá, hogy felhívta a figyelmemet a CIH-ben tévesen szereplő adatokra: az OSZK-ban őrzött Gutenberg-fragmentumnál hibás a fóliósámozás: az ott feltüntetett *f. 319.* azért is meglepő, mivel az egész 2. kötet áll összesen ennyi lapból; az Akadémián őrzött töredék lapsámozása szintén téves: 35 szerepel a 85 helyett, s a töredék anyaga nem *pergamen*, hanem *papír*.

¹ GRÜLL Tibornak köszönöm, hogy elhozta a kis könyvet, s átadta meghatározására.

sőt hogy betűtípusa alapján Gutenberggel áll szoros összefüggésben. Minthogy a *42 soros Biblia* fakszimile kiadása² aránylag könnyen hozzáférhető Magyarországon is, a bibliai hely, s a szedésbeli eltérés gyorsan megállapítható volt. Betűtípusát a GfT³ 1502-es és 1802-es számú lapja alapján csaknem teljes biztonsággal azonosítani lehetett, csupán e táblán („BAMBERG: *Drucker der 36 zeiligen Bibel* [1457–58]”) a betűk mérete volt valamivel nagyobb. (Erre a cikk végén majd visszatérek). Az izgalmas kérdést, hogy ennek ellenére a *36 soros Biblia* egy pergamen töredékével állok-e szemben, csak egy eredeti példánnyal való egybevetés dönthette el.

A GW negyedik kötete 1930-ban jelent meg, s a 4202 számon katalogizált *36 soros Biblia* tizenhárom példányát sorolja fel. A példányszám azóta sem változott: négy teljes, négy csaknem teljes és öt csonka példánya maradt fenn. Mindegyik papír példány, és két vagy három kötetbe van kötve. A töredékek között azonban igen gyakori a pergamen, és nagy részük könyvkötésből származik. Kötetes pergamen példány mindmáig nem került elő. Teljes példány hozzánk legközelebb az osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) található. Ez három kötetes, jelzete: Ink. 4. C. 16. Második köteté kézzel számozott CCXXLI. levelének rektó és verző oldalán meg is találtam a kérdéses részt, amely minden részletében megegyezett a töredék akkor még csak külső oldalán látható szövegével és sormetszeteivel. Azóta a lefejtett kötés, vagyis a szépen restaurált pergamenlap (Szalai Zoltánné munkája) másik oldalát is azonosítottam, s hitelességéhez nem férhet kétség. A pergamen töredék mérete: 196 × 296 mm. Időközben alkalmam nyílt a müncheni Bayerische Staatsbibliothek B36 példányát is (2^m Inc. s. a. 197 m) megnézni. Ez csonka, csak a második kötet van meg, a Krónikák könyvétől a Siralmak könyvéig (Paralipomena— Lamentationes), s ebben is a 241. kézi számozású levélen (= Fol. [B₂] a–b) látható az a rész, amelyet a most felfedezett pergamen töredéken is olvashatunk. E kötet őrzi eredeti, fatáblás vaknyomásos gótikus, bambergi bőrkötését.

A bibliai hely a következő: Sirach seu Ecclesiasticus — ez utóbbi élőfejként rövidítve rubrummal a lefejtés és megtisztítás után láthatóvá is vált a töredék tetején — vagyis *Sirák könyve*:

Liber Iesu filii Sirach 46,10–16; 46,22–23, 47,1–6

Fol. [B₂]a, hasáb α (a jelölt rövidítések feloldásával):

1. sor: a numero sexcentorum milium pedum
20. csonka sor: im|| perium: et unxit principes...

Fol. [B₂]a, hasáb β:

1. sor: non accepit: et non accusavit illum
19. csonka sor: ...[hom]inem fortem in bello:

Sir 47,12–17; 47, 24–31, 48,1

Fol. [B₂]b, hasáb α:

1. sor: tem|| pora usque ad conservationem vite:
20. csonka sor: [no]|| men tuum et delectus...

Fol. [B₂]b, hasáb β:

1. sor: que delebit opera sua: neque perdet a
20. csonka sor: ...[ig]nis: et verbum ipsius quasi

A 36 soros Biblia. Ismereteink szerint Magyarországon nincs B36, és eddig töredéke sem került elő, éppen ezért a magyar szakirodalom nem is foglalkozott vele részletesebben, különösen nem az utóbbi évtizedek német szakirodalmát tekintve. Ezért hasznos röviden összefoglalni a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.

² *Biblia*. [Lat.] [Mainz, typogr. Bibliae 42 linearum (= Johann Gutenberg), c. 1454–55.] Faksimileausgabe. Bd. 1–2. Leipzig, Inselverlag 1913–1914. A faksimile kiadásban a *42 soros Biblia* kötését a fuldai példány egykorú, eredeti, Bambergban készült kötése alapján reprodukálták. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára gr. Vigyázó Ferenc számozott fakszimile példányát (Nr. 182) őrzi.

³ Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1925.

a in cunctis secretis milium probi-
 ter inducere illos in heredita-
 tem etiam que manet sac et
 mel. Et dicit dñs ipi caloph for-
 tudinē: et utq; in senectute
 pmanebit illi ueris: ut ascende-
 ret in excelsum et fructu: et scit
 ipi? opprimet hereditate. Et ui-
 detur eis es km ista: q; bonū i-
 obsequi sancto deo. Et uidet
 fragilis suo post: quoru nō est
 torquū eor. q; nō auerit sum
 a dño. ut sit memoria illor in
 benedictione. Et oia torū pri-
 sulant de loro suo: et non t
 ut pmanet in cunctis: quia
 re ad huc illos sanctor uer-
 rī gloria. Dilect? a deo suo sa-
 muel ppheta dñi. renouant
 uerū: et uerit pūctura

nō accepit: et nō accusauit illū
 homo. Et post hoc dormiuit.
 u noni fecit regi et ostendit illi
 finē uir hie: et exaltauit uocē
 e? de ira in ppheta diece impi-
 tati in gentis. **XVI**
Dicit dñs in uerba dāuid. Et quasi
 ad ipos sep arat? a tunc: sic da-
 uid a filiis isrl. cum leomb; lu-
 su quasi in aguis: et in ortis se-
 mini tect dicit in aguis omni-
 uerū: et sua iniquand in or-
 tidi: gignam et absterit: appro-
 brū de gentes: in tolledu manū
 in cunctis: et dicit et hie dñi
 gelit: ubi uocant dñm omi-
 poterit. Et odit in delecta eius
 in fortis in bello:

I. A B36 töredékének rektója

A világon kb. negyedannyi maradt fenn belőle mint a *B42*-ből. A *B42*-vel szemben, amely tipográfiai-
lag valóban nagyobb gonddal készült, a *B36* értéke elsősorban abban áll, hogy ritkább. Miként a *B42*-nek,
a *B36*-nak sincs kolofónja. 884 levél terjedelmű, ebből 882 levél nyomtatott, két hasábos, 36 soros, betűi
nagyobbak, mint a *B42*-é. Az ősnymotatvány korszak legnagyobb terjedelmű könyve. Minthogy kevesebb
sört nyomtattak egy oldalra (1764 nyomtatott oldal, a *B42* pedig 1286 oldal), 36 százalékkal több papír, il-
letve pergamen kellett hozzá. Tehát mind a szedés, mind a nyomtatás jóval több időt igényelt. A kutatások
azt mutatják, hogy a *B36* valószínűleg lényegesen kisebb példányszámban jelent meg, így még kevésbé
volt nyereséges, mint a *B42*.

Már a Helmasperger-féle jegyzőkönyvből kiderül, hogy Gutenbergnek kétféle nyomtatási terve és be-
tűkészlete létezett, az egyik a *B42* nagyvállalkozása Fusttal közösen, a másik a mindennapi megélhetést
biztosító kisvállalkozások: búcsúcédulák, nyelvtankönyvek, kalendáriumok megjelenítése. Ezt támasztja
alá a 30 és 31 soros búcsúcédulák párhuzamos kiadása. A *36 soros Bibliát* a mainzi Donatus és Kalendá-
rium betűtípusból kifejlesztett betűkkel szedték, illetve nyomtatták. A *B36* betűkészlete, melyet először
Zedler állított össze táblázatban⁴, mindenesetre korlátozottabb. Míg a *B42*-höz 290, addig a *B36*-hoz 196
féle betűt és jelet használtak: 22 nagybetűt, 164 kisbetűt és 10 további jelet. Egyes kutatók szerint a *B36*
nem olyan szép. Valóban szembetűnő, hogy feltehetően a sietség miatt olykor túl sok a nyomdafesték a
betűkön.⁵

A nyomtatás helye. Zedler azt a következtetést vonta le a meglévő *36 soros* teljes, vagy csaknem teljes
Biblia-példányokban felhasznált – vízjelek szerint tízféle – papírfajtából, hogy kb. 70 példány jelent
meg papírra és még 3 pergamenre nyomva. Geldner szerint majd másfélszer annyi, 80–90 papír és 10–20
pergamen, összesen tehát 100 körüli példány⁶ lehetett. Freys az újabban felfedezett *B36* töredékeket hét
különböző pergamen példányból eredezteti.⁷ Itt kell megjegyezni, hogy a *B36*-hoz használt papírokat ki-
zárólag Bamberg vidékén másolt kódexekben használták, Mainz környéki kéziratokban nem fordulnak
elő. Ez az első érv amellest, hogy valószínűleg Bambergban nyomtatták. A második, hogy a fennmaradt
példányok provenienciája is Bambergre és környékére helyezhető, a harmadik, hogy a töredékek eredeti
származáshelye is vagy Bamberg, vagy bajor kolostorok. További, negyedik érv, hogy a korabeli kötésben
megmaradt köteteket eredetileg Bambergben kötötték be.⁸ Végül az ötödik nyomós érv, hogy a pári-
zsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött *B36* elején a szövegkezdő festett F iniciáléban Dr. Peter Knorr
bambergi kanonoknak és egyben a Bamberg melletti Hallstadt főplébánosának címere látható.⁹ Pályá-
ja elején Knorr a bambergi választófejedelem szolgálatában állt, s mint ilyen, majd pedig mint kanonok
szoros kapcsolatban állt a bambergi püspökkel, Georg I. von Schaumberggal. A *B36* nyomtatása éppen
e szoros kapcsolat idejére, 1458–61-re esik. Geldner feltételezi, hogy Knorr a nyomtatási költségekhez is
hozzájárult.

⁴ ZEDLER, Gottfried: *Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36zeilige Bibel*. Mainz, 1911. (Veröffent-
lichungen der Gutenberg-Gesellschaft 10–11.) 112–113. Ennek alapján készült a GfT 1802. táblája (l. a
3. sz. jegyzetet).

⁵ SCHNEIDER, Heinrich: *Der Text der 36zeiligen Bibel und des Probedrucks von circa 1457*. In: Gu-
tenberg Jahrbuch 1955, 57–69.

⁶ GELDNER, Ferdinand: *Die Buchdruckerkunst im alten Bamberg 1458/59 bis 1529*. Bamberg, 1964.
18–19, 22 – WIDMANN, Hans: *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Hrsg. von — —. Stutt-
gart, 1972. Az addigi szinte teljes Gutenbergre vonatkozó irodalommal.

⁷ FREYS, Ernst: *Neue Bruchstücke der 36zeiligen Bibel*. In: Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1940,
Gutenbergheft, 273–278.

⁸ GELDNER, Ferdinand: *Alte Bamberger Einbände der 36 zeiligen Bibel*. In: Gutenberg Jahrbuch
1952. 173–175.

⁹ GELDNER, Ferdinand: *Ein neuer Hinweis auf Bamberg als Druckort der 36 zeiligen Bibel: Das
Wappen des Peter Knorr im Exemplar der Bibliothèque Nationale*. In: Gutenberg Jahrbuch 1964. 48–51.

p̄ora usq; ad obseruationē uite:
 ut laudaret nomē sapientū dñi
 et amplificarent mane dei lac-
 rima: sp̄us purgavit p̄ca illi-
 us: et reuertit in terrā cornu
 r̄i. Et dedit illi reuerentū regni:
 ⁊ sedem gl̄ie in isrl̄. Post ip̄m
 surrexit filius senlacus: ⁊ p̄ces
 illū dedit om̄i potentia militi-
 ros: Salomō imperavit in di-
 ro: pacis: cui subiecit deus om-
 nes hostes ut diceret dom̄ini
 noīe suo: et pararet sanctitate
 in sempiternū quemadmodū reu-
 ditus ē in iuuetute sua. Et ip̄s
 rus est quasi flumē sapientia:
 et trā rececit aīa sua. Et repleti
 iō paratiorib; r̄inguita: ad
 insulas longe diuisas
 man r̄it. et d̄el ebat

q; dedit opa sua: neq; p̄dit a
 ferre nepores electi sui: et semē
 eius qui diligit dñm: nō corrū-
 pt. Dedit aut reliquū iacob ⁊
 dauid de ip̄a s̄cipit: et finem ha-
 bit: salomō nō p̄bis suis. Et
 dēiūq; post se de semine suo
 ḡis bulcā et immūti a pru-
 dencia roboam. qui auertit gē-
 rem iacob a suo: et iacob a fi-
 lio iacob qui peccare fecit isrl̄:
 ⁊ dedit viam peccadi r̄stram: ⁊
 plurima reddidit avertit p̄ca ip-
 sor. Dade nō auertit illos
 a trā sua. Et quiescit om̄is ne-
 quitas usq; dum pueniret ad
 illos r̄fensio: et ab om̄ib; pre-
 latis liberavit eos. **XVIII**
 ⁊ surrexit helias p̄b̄ nō q̄-
 mis: et uertit isrl̄ dñi

Régebben a *B36*-ot korábban tartották a *B42*-nél, ma már tudjuk, hogy a munka gyorsítása és egyszerűsítése végett a *B42* szolgált a nyomtatás alapjául. Erre bizonyíték a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek *B36* példánya. Ebben az a₁₀ levél verzó oldalán a β hasáb 1. sorában a „portans” után nem a „ramum” szó következik (vagyis hogy a bárkából kiküldött galamb olajágat hozott vissza), hanem ezután kimaradt a *B42* egy teljes lapjának szövege. Ez a teljes lapnyi szöveg a *B42*-ben így fest: a b₇ verzó β hasáb utolsó szava „portans”, s a b₉ rektó α hasáb első szava az az „eorundem”, amellyel a *B36* folytatódik a „portans” szót követően.¹⁰ A *B42* b₈ levelének két oldalára nyomtatott szöveg maradt ki tehát a *B36*-ból: Mózes első könyve 8. fejezet 11. vers közepétől a 11. fejezet 1. vers utolsó szaváig. A *B42* első 9 levelét háromszor szedték ki, ennyi variánsa ismert (GW 4201), a *B36* elejét kétszer. A *B36* többi ma ismert példányában az egy lapnyi szövegkihagyást már korrigálták!

A nyomdász. Abban mindenki egyetért, hogy a *B36* nyomdása mesterségét csak Mainzban tanulhatta⁶. Gutenberg mainzi tanítványai közé tartozott Heinrich Keffer, aki Mainzból ment Bambergba (és később onnan a közeli Nürnbergbe). Geldner korábban őt tartotta a *B36* nyomdászának.¹¹

Zedler Albrecht Pfistert gondolta a *B36* nyomdászának, sokáig *Pfister-Bibliának* is hívták a szakirodalomban. 1460/61-ben viszont Pfister már kinyomtatta Bambergban az *Ackermann von Böhmen* c. művet ugyancsak a Donatus és Kalendárium betűtípusával. Gutenberg ekkor már a *Catholicon* nyomtatta Mainzban. Úgy tűnik, Gutenberg eladott neki egy frissen öntött készletet ebből a betűtípusból.

A klerikus Ulrich Helmasperger, akinek a nevéhez fűződik a Fust és Gutenberg perével kapcsolatos híres okirat, császári jegyző és egyben a mainzi érseki székhely felelős vezetője volt, s maga is bambergi. A bambergi egyházi vezetés élén ekkor olyan emberek álltak, akik nagyon is nyitottak voltak a nyomtatás kínálta új lehetőség iránt, és áldoztak is erre. A vállalkozás anyagi támogatója feltehetően az a Georg I. von Schaumberg, aki 1459-től 1475-ig bambergi püspök (sőt Fürstbischof), és aki – mint egyben a terület fejedelme is – a bambergi kolostorokban végbevitt reformjáról volt nevezetes. Titkára a később nyomdásszá lett Albrecht Pfister volt. Georg von Schaumberg egyházkerülete nagyobb templomait és kolostorait egységes szövegű *Bibliával* akarta ellátni, amelyet csak a nyomtatott szöveg tesz lehetővé. Pfister tehát, legalábbis a kiadói oldalról, tevékeny részese lehetett a *B36* megjelenésének. Mindez, vagyis hogy egyházi támogatással jelent meg a *36 soros Biblia*, arra is feleletet ad, hogy nem az anyagi hasznot, a kiadás gazdaságosságát kellett szem előtt tartani, sőt magyarázatul szolgál a nagyobb betűtípus megválasztására is, mert monumentálisabb formában szándékoztak kihozni azt. Esetleg az is szempont lehetett, hogy egy kolostori közösség előtt a felolvasáshoz is praktikusabb volt a nagyobb betűtípus.

Jelenlegi ismereteink szerint a legvalószínűbb, hogy a *B36*-ot egy munkaközösség nyomtatta, amelyben Gutenberg is, Keffer is mint nyomdász vett részt, de Pfistert éppúgy, mint a bambergi püspököt, s néhányat a bambergi kanonokok közül mint kiadót, illetőleg a kiadást anyagilag támogatókat ide kell számítanunk. Cornelia Schneider Dr. Konrad Humery mainzi városi jogászt is ezek közé sorolja.¹²

¹⁰ DOLD, Alban: *Die Beweisstücke für die Priorität der B42 vor der B36*. In: Gutenberg Jahrbuch 1951. 48–51. – A szövegkihagyásra először Karl DZIATZKO hívta fel a kutatók figyelmét *Gutenbergs früheste Druckerpraxis* c. tanulmányában (Sammlung bibliothekswiss. Arbeiten, Heft 4, Berlin, 1890, 94–95.). Dold fenti cikkében további fontos megfigyeléseket tett a *B36*-tal kapcsolatban.

¹¹ GELDNER, Ferdinand: *Hat Heinrich Keffer aus Mainz die sechsendreissigzeilige Bibel gedruckt?* In: Gutenberg Jahrbuch 1950. 100–110.

¹² SCHNEIDER, Cornelia: *Gutenberg – der Erfinder und seine Bücher*. In: Gutenberg. 550 Jahre Buchdruck in Europa. [Ausstellung ... der HAB Wolfenbüttel... 1990.] Weinheim, VCH, Acta humaniora, 1990. 45–51.

A nyomtatás ideje. 1911-ben Zedler 1457/58-ra datálta⁴ a B36 megjelenését, Kirchner könyvészeti lexikona¹³ és Geldner¹⁴ 1459/60-ra, az LGB²¹⁵ 1458/59-re. A párizsi Bibliothèque Nationale, mely azonkívül, hogy egy teljes példány birtokában van, őrzi a wolfenbütteli példányból származó utolsó nyomtatott levelet is, amelyre a rubrikátor 1461-es évszámmal bejegyezte munkája befejezését. Ezek alapján a B36 megjelenését mindenképpen 1461 előttre kell datálni, az LGB² 1458/59-es dátuma tűnik a legelfogadhatóbbnak.

Az őrző könyv. Nem valószínű, hogy Magyarországon valaha is lett volna B36. Mint láttuk, elég kis példányszámban jelent meg, és határozott céllal, s feltehetően a legtöbb példány számára meghatározott célállomással. A kis méretű, alig 16 cm-es őrzőkönyvet (Cb 122), amelyet a B36 e féllevélnyi töredéke borított, így bekötve hozhatták Németországból Sopronba hazatért diákok vagy egy tanárember. Három nyomtatványt tartalmaz:

1. SCHULTINGIUS, Cornelius: Tragicomedia Constantini Magni, primi imperatoris et S. Helenae. Köln, S. Hemmerden, 1602.
2. SCHONAEUS, Cornelius: Terentius Christianus. Pars 2, qua continentur sacrae comediae sex: Susanna, Daniel, Triumphus, Typhlus, Pentecostae, Ananias. Köln, G. Grevenbruch, 1602.
3. — Pars 3: Baptistes, Dyscoli, Pseudostratigotae, Cunae, Vitulus, quibus adiecti sunt liber Elegiarum et alter Epigrammatum. Köln, G. Grevenbruch, 1603.

Az iskoladrámáknak nagy hagyománya van Magyarországon is. A 16. század közepétől a 18. közepéig hazánkban a színház egyedüli formája a iskolai színjátszás. Elsősorban a rendi iskolákban, a ferencesek, pálosok, piaristák, s különösen a jezsuiták tanintézeiteiben,¹⁶ de olyan városokban mint Sopron, a színielőadások a protestáns iskolákban is rendkívül népszerűek. A soproni iskolai színjátszásról Csatkai Endre számolt be.¹⁷ A soproni színjátszás első adata 1412-ből való. Sokáig templomi színjátékok formájában okították és szórakoztatták a közönséget. A templom illetén szerepét vette át később az iskola. A színház-történetben az iskoladráma önálló műfajjá lett, s jelentős szerepet töltött be egész Közép-Európában. A soproni evangélikus líceum előadásairól mind az egyházközség, mind a város számadáskönyvei tudósítanak. Ezeket Gottlieb Gamauf másolatában ma az OSzK Kézirattárában őrzik.¹⁸ Érdemes megemlíteni, hogy Lackner Kristóf (1571–1631), Sopron polgármestere maga is írt iskoladrámákat (vö.: RMNy 1112 és 1133). Nagyon is elképzelhető, hogy a B36 őrzőkönyvét, Schultingius és Schonaeus drámáit is olvasta.¹⁹ Klesch Dániel (1650–60 között volt az iskola rektora) egyik könyve előszavában elmondja,²⁰ hogy a soproni líceum diákjai több Terentius és Plautus nyomán írt darabot adtak elő. Hadd utaljak itt vissza az őrzőkönyv *Terentius Christianus* c. kolligátumaira.

* * *

¹³ KIRCHNER, Joachim: *Lexikon des Buchwesens*. Bd. 1–4. Leipzig, 1952–53. 1. köt. 76.

¹⁴ GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker*. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten. Bd. 1: Das deutsche Sprachgebiet. Stuttgart, 1968. 47–48.

¹⁵ *Lexikon des gesamten Buchwesens* (= LGB²). Stuttgart, Anton Hiersemann 1987–. 1. köt. 347.

¹⁶ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*. P. 1–3. 1561–1773. Bp. 1984–88, MTA Irodalomtudományi Int. (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma.) 1. köt. Bevezető.

¹⁷ CSATKAI Endre: *Soproni iskolai színjátékok a 17–18. században*. In: A színpad. Színházstudományi szemle. Szerk. HONT Ferenc – STAUD Géza. 1936, 265–270.

¹⁸ Quart. Germ. 285, 414.

¹⁹ Köszönöm BORSA Gedeonnak, hogy erre figyelmemet fölhívta, és nagyon köszönöm hasznos észrevételeit.

²⁰ KLESCH, Daniel: *Donorum Dei bonorum et perfectorum Sacer Septenarius*. ... Hall in Sachsen, 1676. 30. (RMK III 2746)

A kötés kutatás egyik feladata, hogy 1. a különböző stíluskorszakok szerint díszített kötéstáblákat a rajtuk látható motívumok alapján időben és térben elhelyezzük, vagyis, hogy meghatározzuk, hogy mikor és hol, szerencsés esetben, hogy ki kötötte a kérdéses könyvet. (A „ki” kérdésére adott felelet azonnal magában foglalja a választ a „mikor” és „hol” kérdésére is.) 2. A díszítetlen kötésekkel nehéz dolgunk van, ott valamelyest a kötéstechnikai jellemzők (oromszegés, a fűzés, a könyvttest, ill. bordák és a táblák összeillesztésének módja, kapcsok és veretek stb.) segíthetnek, ha a kötés kutató a könyvkötésnek mint műveletnek a hogyanját ismeri. 3. A papír és pergamen töredékekkel borított könyvek esetében maga a töredék képviseli az értéket, olykor a belekötött könyvnél nagyobbat. A kéziratos töredékeket hazánkban a Mezey László, majd Vizekety András vezette *Fragmenta Codicum* csoport tagjai dolgozzák fel. A könyvek kötéseiként megőrződött kódextöredékek vizsgálatának művelődéstörténeti jelentőségét a csoport eredményes működése bizonyítja. A nyomtatott lapokba kötött könyvek kötéseire viszont nincs aki gondot fordítson. Ezek rejtett kincs mivoltára jó példa ez a most ismertetett soproni *B36* töredék. Minden bizonnyal akad több hasonló értékes nyomtatványtöredék is magyar könyvtárakban.

A 16–17. században olcsó könyvkötőanyagként használták a pergamen íráshordozók egy részét, s mint Madas Edit írja egyik legutóbbi cikkében,²¹ egy-egy aktualitását veszített vagy sérülés folytán használhatatlanná vált pergamenre írt kézirat, vagy pergamenre nyomtatott könyv lapjainak története egy-egy könyvkötőműhelyben ért véget. Gyakran találkozhatunk papírra nyomott korai töredékekkel is a kötéstáblán belül, olykor kötésként kívül is. Nem véletlen, hogy H. M. Nixon kézikönyvnek is kiváló kötéstörténeti albumában²² két értékes és ritka nyomtatott könyvborítót is tárgyal. Angliában hamar fölfigyeltek a pergamen töredékek művelődéstörténeti jelentőségére. Neil Ker²³ könyvet állított össze az oxfordi kötésekhez kiragasztott előzékként használt középkori pergamen kódextöredékekről. Osztályozta is a kódextöredékeket aszerint, hogy az az előzék kiragasztott vagy röplő része volt-e, esetleg tömítőanyag vagy gerincerősítő csík, vagy könyvkötés. Egyébként az érdektelenné vált pergamen kéziratok ilyen hasznosítása Oxfordban és Cambridge-ben a 16. század folyamán igen általános volt, a 17. század folyamán pedig Európa-szerte gyakorolták.

Hátra van még annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért kisebbek a *B36* e pergamenlap töredékének betűi itt, mint a papírpéldányokban. Ez a felhasznált anyag természetéből következik. A pergamen, különösen ha az a könyv külső borítója, nagyon érzékeny a levegő páratartalmára. Változtatja méretét és szárazságot szugorodik. Erről Münchenben meg is győződtem, ahol a *B36* papírra nyomott kötetének egy-egy oldalán a sorokat összemértem az ugyanott őrzött *B36* tüz pergamenlap töredékével.²⁴ A 18. sornál, vagyis a lap felénél már csaknem felsornyi, azaz 3–4% függőlegesen a rövidülés.

ROZSONDAI MARIANNE

A körtvélyesi kolostor „nyomdája”. A Máramaros megyében fekvő Körtvélyes (Hrušovo) ortodox kolostorában működő nyomdáról – a mai ismeretek szerint – elsőként Lucskay Mihály görög katolikus

²¹ MADAS Edit: *Egy 12. századi prédikációs gyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban* In: MKSz 1993/3, 250–253, 261–262.

²² NIXON, Howard M.: *Broxbourne Library*. Styles and designs of bookbindings from the 12th to the 20th century. Selected and described by —. London, 1956. Nr. 6 és Nr. 16.

²³ KER, Neil R.: *Fragments of medieval manuscripts used as pastedowns in Oxford bindings with a survey of Oxford binding c. 1515–1620*. Oxford, The Oxford Bibliographical Society, 1954.

²⁴ Vö. GW 4202: a töredékek lelőhely felsorolásában Münchennél. — Ezeket a töredékeket 1904-ben találta Ernst FREYS, a töredékek mellett ott őrzik ma is sajátkezü, erről készült jegyzékét. Valamennyi kötésként szolgált korábban. In: *Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation*. München-Freising, 1917. 97.

lelkész írt a 19. század második negyedében. „Historia Carpato-Ruthenorum in Hungaria sacra et civilis” c. testes kéziratában erről a következők olvashatóak:¹

„Celebre tamen fuit hoc claustrum anno et enim 1613. habuit typographiam; cessavit tempore belli Tököljani, forte in c. 1690. vel citius per acatholicos occupatum, expilatum, funditus eversum. ... Itaque Monasterium S. Michaelis Archangeli de Körtvényes in Marmatia et abbatia ejusdem nominis cum typographia cessavit, atque taliter hodie dum saltem de nomine superest.”²

Lucskaynak ezt a közlését a körtvélyesi nyomdáról a magyar nyelvű egyháztörténeti szakirodalom is átvette.³

Sajnos a fentiekben idézettek eredete a mai napig sem volt tisztázható. A körtvélyesi nyomdával foglalkozó, későbbi, igencsak gazdag irodalomban ehhez a Lucskay által írt 1613. évhöz semmiféle kiadványt vagy a nyomdával kapcsolatos más eseményt sem fűztek. Annál nagyobb volt a visszhangja önmagában ennek a — forrás megjelölése hiányában bizonytalan — közlésnek, hogy a Kárpát-medence északkeleti részében létezett valaha egy ortodox kolostor, ahol nyomda tevékenykedett a 17. században. A körtvélyesi ortodox apátság, amelyet még a 14. században alapítottak, a magyarországi ruszinok (kárpát-ukránok) és románok etnikailag kevert vidékén helyezkedett el. Az évszázadok során e határok némileg eltolódtak: a korábban egyértelműen románok által lakott környezet a 17. századra ruszin többségűvé vált.

A körtvélyesi kolostori nyomda látomása jól érzékelhető lelkesedéssel töltötte el Anatolij Kralitzky görög katolikus bazilita szerzetest, a munkácsi kolostor későbbi főnökét, aki nem csupán a kárpátaljai, de a galíciai újságokban és folyóiratokban is széleskörű publikációs tevékenységet folytatott.⁴ 1865-ben megjelent írásában⁵ szemmel láthatóan igyekezett összeszedni minden olyan adatot a 17. századból, amely akárcsak közvetve is, de kapcsolatba hozható volt a feltételezett körtvélyesi műhellyel. Kralitzky összesen öt kiadványt sorolt fel ennek során: 1. *Bukvar* (ábécés könyv) év nélkül. — 2. *Pentekostarion* (egyházi-szláv nyelvű zsolozsmáskönyv) év nélkül. — 3. *Antimention* (püspöki felavató, oltárendeléylező úrlap) 1693. évszámmal. — 4. Román nyelvű *Újszövetség* Simeon Stefan Simonič érsek, belgrádi és máramarosi püspök aláírásával készült ajánlással, év nélkül. — 5. *Molitoslov*, román nyelvű imádságoskönyv 1696-ból. Králiczkynek ezt a közlését minden kritikai megjegyzés nélkül többen is átvették, mindenek előtt az ukrán és ruszin irodalomtörténészek.⁶

Hamarosan azonban a tudományosabb igényű szakirodalom is vizsgálat alá vonta Kralitzky közlését. Alexej Leonidovič Petrov ennek során kirostálta a fentiek közül az *Antimention*ot, a román nyelvű *Újszövetséget* és az 1696. évi ugyancsak román imádságoskönyvet.⁷ Fenntartotta azonban továbbra is, sőt megerősítve látta a *Bukvar* és a *Pentekostarion* körtvélyesi megjelentetését, amelyekhez még hozzávett egy másik, az 1696. évvel nem azonos *Molitoslov*ot.⁸ A hazai könyvtörténeti szakirodalom Petrov megállapításairól Melich János ismertetéséből értesülhetett.⁹ A két első, Petrov által Králiczkytól átvett mű

¹ Ungvár, Egyetemi Könyvtár. II. köt. 176.

² Szövegkiadása: *Annales musei culturae Ukrainiensis Svidnik 14*. Prešov, 1986. 108. — LUCSKAY e munkáját legutóbb Jurij SAK értékelte az *Annales 11*. kötetében: Prešov, 1983. 41–44.

³ ZSÁTKOVICS Kálmán: *A Szt. Mihály főangyalról nevezett körtvélyesi apátság* = Magyar Sion 1888. 524.

⁴ SZINNYEI VII. 194–195. has.

⁵ Naukovij zbornik izdavaemij literaturnym obšestvom galicko–russkoj Maticy. Lvov, 1865. 111–114.

⁶ *Literaturnij sbornik, izdavaemij galicko–russkoj Maticy 1872 i 1873*. Lvov, 1879. 479. — SABOV, Eumenij: *Hrestomatia cerkovno–slavjanskikh i ugro–russkikh literaturnyh pamjatnikov*. Ungvar, 1893. 185.–stb.

⁷ PETROV, A.: *Materialy dlja istorii ugorskoj Rusi*. 5. St. Petersburg, 1908. 103–104.

⁸ PETROV: *i. m.* (l. a 7. sz. jegyzetet) 104–105.

⁹ *Magyar Könyvszemle* 1909. 92–93.

körtvélyesi eredetét azután Sztripszky Hiador is elfogadta,¹⁰ majd bibliográfiai összeállításába is felvette, ahol ezeket az időrendbe „1680 körüli” megjelöléssel állította be.¹¹

Később ugyancsak Sztripszky az egész körtvélyesi nyomda ügyét újra elővette, és Kraliczky valamennyi, e műhely vélt létezését alátámasztani hivatott adatát egyenként alaposan megvizsgálta.¹² Kritikai érvelése – ha egyes részleteiben nem is mindig helyes adatokkal – lényegében helytálló, és az egész műhely létét tagadó álláspontja a mai ismeteknek is megfelel. Eszerint a kis ábécéskönyv eleve kizárható, hiszen Máramarosban az ortodox egyháznak a 17. században nem volt iskolája. A ruszinok részére csak az uniót követően, vagyis az immár gögög katolikusok számára kezdtek el a 17. század legvégétől tanácskönyveket megjelentetni.¹³ A *Pentekostarion* elkészítése Körtvélyesen már egyedül jelentős terjedelme miatt is több, mint valószínűtlen.¹⁴

Az *Antimenzion* valóban létezik, de annak semmi köze sincs Körtvélyeshez, hiszen az 1693. évszámot hordozó fametszet, amely nem tüntet fel nyomdahelyet, vésése idején a kolostor már több évtizede megsemmisült.¹⁵ A román nyelvű *Újszövetséget* 1648-ban Gyulafehérvárott nyomtatták.¹⁶ A román nyelvű imádságoskönyv – akár 1696. évszámmal, akár enélkül – ha ugyan ilyen valaha is létezett, úgy akkor nyilván Erdélyben vagy az egyik román fejedelemségben működött valamelyik műhelyben készült, mint a többi hasonló román nyelvű kiadvány.¹⁷

Miután a mai napig sem került elő egyetlen olyan nyomtatvány egyetlen példányának egyetlen levele sem, amely bizonyítaná a körtvélyesi műhely létét, sőt minden érv – még a Sztripszky által felsorakoztatottakon túlmenően is – ennek ellene mond,¹⁸ az ember azt remélhetné, hogy a vélt műhely ügye véglegesen levehető a hazai nyomdászattörténet napirendjéről. A valóságban azonban éppen az ellenkezője történt. Ez az egyszer a közvéleménybe bekerült állítás, még ha azt Kraliczky már annak megszületése pillanatában sem tudta tárgyyszerű érvekkel alátámasztani, minden cáfolat ellenére a mai napig is tovább él. Különösen alkalmasnak tűnik ez a téma azok számára, akik lelkes nacionalizmusukban keresik, és az ilyen jellegű állításokban megtalálni vélik őseik régi dicsőségének annyira áhított emlékét. Ebbeli buzgalmuk azután feltüzeli képzeletüket, így ott is összefüggést és szoros kapcsolatot vélnek felfedezni, ahol ez például térben és időben teljességgel lehetetlen.

Elsőként Anton S. Petruševič vetette be a tudományos szakirodalomba,¹⁹ hogy az első, ortodox, liturgikus könyveket 1491-ben Krakóban cirill betűkkel előállító Fiol nyomdászati tevékenységét később Körtvélyesen folytatta. E műhely víziója ezzel egy csapásra több mint száz esztendővel korábbra került a Lucskay-féle 1613. évnél. Az indítást ehhez alighanem Andrej Balugyanszky adta, aki a körtvélyesi műhely tevékenységét, ahol is szerinte orosz és román nyelvű könyveket nyomtattak, minden konkrétum megjelölése nélkül a 16. századra helyezte.²⁰ A több generációnyi úr, ill. ezen úr áthidalásának hiánya nem okozott – és ma sem okoz – gondot annak, aki a cirill betűs nyomdászatot a Kárpát-medencében – tekintet nélkül a tényekre – minél korábbra kívánja helyezni.

¹⁰ Magyar Könyvszemle 1911. 117.

¹¹ SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I.–II. kötetéhez*. Pótlások és igazítások 1472–1711. Bp. 1912. 659. – II. 2629/177. és II. 2630/178. sz.

¹² *Zorâ – Hajnal*. (Ungvár) 1942. (2. évf.) 5–32.

¹³ RMK II 1933. – *Magyar Könyvszemle* 1911. 117–131. – *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 12–28.

¹⁴ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 10–12.

¹⁵ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 28–31.

¹⁶ RMK II 684. – *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 8–9.

¹⁷ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 10.

¹⁸ Ugyanakkor mindig voltak és vannak, akik a körtvélyesi nyomda 17. századi létét kétségbe vonták: pl. MIŠANIČ, O. V.: *Literatura Zakarpattâ XVII–XVIII. stolitî*. Kiiv, 1964. 20–22.

¹⁹ *Svodnaâ galicko-russkaâ letopis'*. Lvov, 1874. 479.

²⁰ *Istoriâ cerkovnaâ Novogo Zaveta*. Vienna, 1851. 206.

Fiol működéséről és annak jelentőségéről óriási szakirodalom látott már eddig is napvilágot, sőt életről számos korabeli levéltári dokumentum is fennmaradt az 1483–1525 közötti időből.²¹

Az 1491-ben általa közreadott ortodox szertartáskönyvek megjelentetését követően nehézségei támadtak Krakkóban, majd el is hagyta a lengyel fővárost és Lőcsére települt át.²² Itt elnyerte a polgárságot,²³ de lőcsei nyomdászati tevékenységének semmi nyoma sincs. Fiol életútjának ismeretében őt inkább a Thurzók emberének kell tekinteni, semmint hivatásos nyomdásznak. Ő ugyanis bányaszivattyúkkal éppen úgy foglalkozott, mint szörmekereskedéssel. Az 1491. évi krakkói kiadványok megjelentetéséhez is a pénz Thurzó Jánostól származott, aki nem riadt vissza semmiféle jelentős haszonnal kecsegtető vállalkozástól sem. Az ortodox egyház számára a katolikus Lengyelország fővárosában készített kiadványok nyomán bekövetkezett nehézségeiből (letartóztatás stb.) Fiolt ugyanez a patrónusa szabadította ki, akinek szülővárosába települt át Magyarországra ezt követően.

Önmagában Fiol lőcsei jelenléte is gondolatébresztő volt egyes szlovák szakírók számára. Konkrét bizonyíték nélkül feltételezték ugyanis, hogy ebben a felvidéki városban 1515-ben huszita szellemű német-szlovák énekeskönyvet nyomtattak.²⁴ Kizárólag szóbeli hagyomány útján több nemzedéken át öröklődött e kiadvány emléke. Ráadásul a makaróni német-szlovák ének eleve valószínűtlen a Mohács előtti Magyarországon, nem is beszélve arról, hogy ez a humoros forma egyáltalában nem illik az egyházi ének műfajához. A legújabb szlovák szakirodalom sem nem fogadta el, sem nem vetette el e nyomtatvány léteének lehetőségét.²⁵

Még ennél is jobban lángra gyújtotta a ruszin (ukrán) történészek fantáziáját a Krakkóban nyomtató Fiol magyarországi tartózkodása. Széleskörű, ha nem is mindig tudományos igényű irodalma keletkezett ennek nyomán annak a feltételezésnek, hogy ő tipográfiai tevékenységét a körtvélyesi kolostorban folytatta. Hogy ezek a legutóbbi időkben is sűrűn egymást követő, nem mindig teljesen szakszerűséget tanúsító és kutatásokkal nem megalapozott írások milyen egymásnak – és főleg a tényeknek – ellentmondó megállapításokhoz vezethetnek, szolgáljon két példa kizárólag Fiol származását illetően. Már korábban publikált megállapításokra támaszkodva a közelmúltban is többen úgy vélték, hogy ő ruszin eredetű volt. Sőt még ezen belül azt is „tudták”, hogy „lemki” vagyis annak nem a hegyi, hanem a síkságon élő népcsoportjához tartozott, és Munkács környékén halt meg.²⁶ Mások meg arról írtak, hogy Fiol fehéroroszló származású.²⁷ Ezzel szemben a korabeli dokumentumok, így végrendelete is egyértelműen bizonyítják, hogy „Schwaipold Fail de Nova civitate apud Esch oriundus”, vagyis Neustadt an der Aisch (Franken) városából származott.²⁸ De még levéltári kutatás nélkül is egyértelműen eldőnt Fiol származásának kérdését az általa 1491-ben megjelentetett *Oktoich* epilógusa, amelyet már több mint száz éve – életrajzába ágyazva is publikáltak. Ebben ő magát Németországból származónak, közelebbről pedig franknak vallja.²⁹

A fenti „mintavételből” is már jól kiviláglik, hogy Fiol körtvélyesi működését tárgyaló legújabb írások is a korábbi feltételezéseket – nem kevés képzelőerőről tanúskodva – egyre jobban és különböző irányban kiszínezik, továbbbővítik anélkül, hogy egyetlen tárgyi bizonyítékot is nyújtanának állításaik alátámasztásához. Ugyanakkor azonban az ilyen és ehhez hasonló publikációkkal párhuzamosan – immár hosszú évtizedek óta – Fiol körtvélyesi tevékenységét cáfoló írások egész sora is napvilágot látott. A többnyire tudományos igénnyel és érveléssel, valamint a korábbi szakirodalom ismeretében készült cik-

²¹ PTASNIK, Joannes: *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*. Leopoli, 1922.

²² *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 8.

²³ PTASNIK (I. a 21. sz. jegyzet) 144. és 146. sz.

²⁴ RMNy App. 5A.

²⁵ VALACH, Julius: *Staré tlačiaru na Slovensku*. (Martin,) 1987. 131–132.

²⁶ *Zakarpats'ka Pravda* 1967. okt. 6. (235. sz.) 4.

²⁷ *Novini Zakarpattâ* 1991. nov. 7. (214. sz.) 5. (S. Prunica).

²⁸ PTASNIK (I. a 21. sz. jegyzet) 267. sz.

²⁹ *Sitzungsberichte der Wiener Akademie*. Bd. 83. Wien, 1876. 434.

kek kísérletet tettek Fiol magyarországi, de ezen belül különösen körtvélyesi nyomdász-tevékenységét cáfolni.³⁰

A körtvélyesi nyomdának Kraliczky által megkezdett 17. századi, valamint a Petruševič által kezdeményezett, teljes egészében Fiolhoz kötött és 1491–1525 közé datált működését a későbbiekben többnyire összefonták az erről írók. Ezzel immár egy közel két évszázados tipográfiai műhely délibábja lebegett számos szerző szeme előtt.³¹ Történt pedig mindez anélkül, hogy erről a nyomdáról bármilyen korabeli levéltári adat, vagy valamelyik kiadványának akárcsak töredéke is napfényre került volna

Amint Lucskay 1613. évi adata Kraliczky és követői, ill. Balugyanszky 16. századról szóló közlése a körtvélyesi nyomdáról Petruševič és társai gondolatmenetét jelölték ki, legújban hasonló – és ha lehet még inkább messzemenő – következtetések levonására nyújtott kiindulópontot a Keresztrefeszítésről elnevezett, ortodox testvérület (Contraaternitas Stauropigiana) nyomdája Lembergben. Ez a műhely ott a S. Onuphrius kolostorban, ill. ez ehhez kapcsolódó Nagyboldogasszony mennybeviteléről elnevezett templomban tevékenykedett 1586-tól 1838-ig.³² Az ősi, 1300 tájti alapított rendházhöz kötődő testvérület 1469-ben privilégiumot nyert el működéséhez IV. Kázmér lengyel királytól. Ugyanebben a városban a 15. század harmadik negyedében fametszetekről történő sokszorosítással foglalkozott egy bizonyos Stefan Dropan.

A fenti elemekből O. Macjuk új teóriát állított össze, amely szerint a 15. század hatvanas éveiben már nyomda működött Lembergben. Az említett testvérület privilégiumát biztosító királyi oklevél dátuma adhatott ehhez a merész következtetéshez indítást.³³ Macjuk írását E. L. Nemirovskij nyomtatékosan cáfolta.³⁴ Az említett testvérület nyomdájához külön privilégiumot csak 1592-ben kapott III. Zsigmond lengyel uralkodótól.³⁵ Kétségtelen az is, hogy az itteni tipográfiai felszerelés az első letembergi nyomdász, az orosz Ivan Fedorov műhelyéből (1572–1574, 1583) származott, aki ugyancsak a S. Onuphrius kolostorban dolgozott. Macjuknak ezt a nyomdatörténeti szakirodalomban elfogadhatatlannak minősült legendáját azután Olexandr Oros beleszötte a körtvélyesi nyomdáról legutóbb írt cikkébe.³⁶ Arra való hivatkozással, hogy Lemberg viszonylag közel fekszik Körtvélyeshez, és az ortodox egyházon keresztül ezek egymással nyilván kapcsolatban álltak, merész gondolatvezetéssel a ma Fiolnak tulajdonított, de impresszum nélkül közreadott két liturgikus kiadvány (Triod és Oktoich) nyomtatásának helyét ebben a máramarosi kolostorba, idejét pedig az 1460. és 1480. évek közé helyezte. Nyomdása – Oros elképzelése szerint – aligha volt Fiol, hanem valaki más. Sőt, az időhatár egyre korábbra történő tolásával úgy vélte, hogy a körtvélyesi műhely már akár 1450–1460 között, vagy még korábban (!) tevékenykedett. Ehhez Oros azt is megemlítette, hogy nem lehet pontosan tudni, hogy ki is találta fel a nyugat-európai (német–holland), ill. a cirill betűs könyvnyomtatást.³⁷ Ez már szinte azt is sejteti, hogy az európai tipográfia bölcsője talán éppen Körtvélyesen ringott.

Talán immár remélni lehet, hogy a körtvélyesi nyomda tevékenységének időkorét a jövőben már nem fogják még korábbra helyezni a buzgó, de nem mindig hozzáértő cikkírók.³⁸ Összefoglalóan megállá-

³⁰ PETROV (I. a 7. sz. jegyzet) 101–102. — *Podkarpats'ka Rus* (Užgorod) 1924. 93. (I. PETROV) — *Zorá — Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 7–8. (SZTRIPSKY) — *Zakarpats'ka Pravda* 1967. okt. 6. (235. sz.) 4. (J. KAČUJ) stb.

³¹ *Istoriâ mist' i sil' ukraïns'koj RSR Zakarpats'ka oblast'*. Kiiv, 1969. 591. — *Novini Zakarpattâ* 1992. szept. 8. (128. sz.) 5–6.

³² *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6: Małopolska — Ziemia Ruska*. Wrocław–Kraków, 1960. 201–211.

³³ *Arhívi Ukraïni* 1968. 2. sz. 3–14.

³⁴ *Načalo knigopečataniâ na Ukraïne*. Moskva, 1974. 25.

³⁵ *Gutenberg Jahrbuch* 1926. 66.

³⁶ *Kalendar Prosviti na 1991 rik.* (Užgorod) 1990. 40–44.

³⁷ *Kalendar* (I. a 36. sz. jegyzet) 43.

³⁸ Itt jegyezhető meg, hogy OROS korábban csak a 17. századi és a Fiol-féle körtvélyesi nyomdáról írt — *Molod' Zakarpattâ* 1980. szept. 30. (116. sz.) 3. — Az e cikk előtt álló bevezetőben O. V. MIŠANIČ, aki

pítható, hogy e műhely létét bizonyító egyetlen dokumentum sem áll rendelkezésre mind a mai napig. Az erről szőtt legendát — részben szóbeli hagyományok alapján — immár másfél évszázada újra és újra kivirágoztatják. Élénk színekkel kifejtve és egyre merészebb kiterjesztésekkel burjánzik ez a minden valós alapot nélkülöző feltételezés. Különösen a nemzeti romantikát keresők találják meg — egyre jobban továbbfejlesztve — ezen a szűk területen is a régi idők dicsőségét. A magyarországi tipográfia története szempontjából — a mai ismeretek alapján — egyértelműen el kell utasítani ezt a körtvélyesi „fantom” nyomdát. „De strigiis, quae non sunt, nulla mentio fiat.”

BORSA GEDEON

Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciakérdéséhez.

Mint ismeretes, az első magyarországi cirill szakbibliográfia Hodinka Antalnak köszönhető; ez lényegében Ivan Karatajev munkájának kivonatolásán alapul.¹ Hodinkát elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, honnan és hogyan szerezték be szerkönyveiket a ruszin parókiák. Ennek kapcsán vizsgálta a Magyarországon házaló orosz könyvárusok működését.² Mások, így Mita Kostić foglalkoztak a kereskedők szerb vásárlóközönségével is. Megállapítást nyert, hogy a szerbek is vásárolták az orosz és ukrán nyomdák termékeit, éspedig a Kurzböck-nyomda felállítását után is, mivel annak unitus termékeit nem fogadták szívesen az ortodox szerbek (jóllehet az orosz könyvkereskedők a nyomda 1770-ben történt felállítását után nem léphették át az országhatárt).³ Századunk hatvanas éveitől folynak a hazai egyházi gyűjtemények régi cirill fondjainak feltárásai.⁴ Elsősorban a tiszántúli gyűjtemények anyagai kerültek bemutatásra.⁵ Később a vizsgálatok más területekre is kiterjedtek.⁶ Mivel a Dunántúl gyűjteményeivel ezideig nem foglalkozott a szakirodalom, az alábbiakat figyelemfelkeltésnek is szánjuk.

ugyancsak foglalkozott e műhely történetével, cáfolva annak létét (*Literatura Zakarpattâ XVII–XVIII*. Kíiv, 1964. 20–22), arról tett említést, hogy Oros nem szakember ezen a területen.

¹ HODINKA Antal: *Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok* = MKsz 15. 1890. 1–2. 106–126. КАРАТАЕВ, Иван: *Описание славяно-русских книг, напечатанных кипилловскими буквами*. Санкт-Петербург, 1883.

² HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp. 1909. 787–814. A munkácsi püspökség területén használt szerkönyvek története. Uő: *Muszka könyvtárak hazánkban 1711–1771*. In: LUKINICH Imre (szerk.): *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. Bp. 1925. 427–436.

³ КОСТИЋ Мита: *Рускосрпска кн ижарска трговина Терезијанског го-да*. Срем. Карловиц, 1912. ГАВРИЛОВИЋ, Никола: *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*. Ноби Сад, 1974.

⁴ ОЙТОЗИ, Естер: *Фонды книг кирилловской печати XVI–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики*. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984. 123–125. FÖLDVÁRI Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet*. In: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza, 1993. 296–303.

⁵ GOTTESMANN, Dorothea: *Slawische Bücher in dem Bibliotheken der reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850*. Debrecen, 1962. Uő: *Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850*. Debrecen, 1963. ОЈТОЗИ, Естер: *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs. 1–2*. Debrecen, 1977–1979. Uő: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1982. Uő: *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1985. Uő: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár szláv nyelvű és szláv vonatkozású régi nyomtatványai*. Debrecen, 1987.

⁶ ОЈТОЗИ Естер – КАРПАТИ Лászló: *Cirillbetűs könyvek Miskolcon, Nyíregyházán és a Pálos Könyvtárban*. Debrecen, 1987. FÖLDVÁRI Sándor – ОЈТОЗИ Естер: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirillbetűs és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.

ПЖТН: И ПРИДОША ПТИЦА
 ЗОБАША Л. ДОУГАЛЖЕ П
 НА КАМЕННТЫ, И ДЖЕ НЕ И

ЗЕМЛА
 ГЫЛА: НА
 ЗАБОША
 НЕ ИМЪЩ
 БНЫ ЗО
 СЛНЦУ Ж

ВШУ, ПРЕНЕВЪНУША: И З
 ИМЪЩА КОРЕНЕ, И СУША. Л

A Veszprémi Püspöki Könyvtár nyolc régi cirill nyomtatványt őriz kilenc kötetben. Ezek részletes leírását már más helyen megadtuk; itt a provenienciára kérdéseivel, illetve ezek regionális történeti vonatkozásaival, jelesül a fejér megyei délszláv migrációval kívánunk foglalkozni.⁷

Vázolni kívánjuk azt is, milyen összefüggések állhatnak fenn a provenienciális adatok és a szerkönyvereskedelem – Hodinka által vizsgált – kérdésköre között. Témánk szempontjából fontos Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1745–1762) egyházszervező tevékenysége,⁸ valamint Koller Ignác püspök (1762–1773) építkezése, a veszprémi püspöki palota, s az abban berendezett könyvtár.⁹

Provenienciális, kiadási és tartalmi szempontból egyaránt elkülönül a többi kötettől Petrus Canisius úgynevezett *Kis Katekizmus*ának mesterségesen szerb fordítása, amely Kollonich Lipót esztergomi érsek költségén jelent meg Nagyszombatban. A *Parvus Catechismus Catholicorum* horvát fordítása, majd ennek átírása cirill betűkkel, s a szerb nyelvi sajátosságokhoz való igazítása Kollonich úniós törekvéseit, az ortodox szerbek „megtérítését” hivatott szolgálni.¹⁰ A fordítás nyelvi elemzésével, a Canisius műveivel való korrekt egybevetésével – tudomásunk szerint – még adós az irodalom.¹¹ Megjegyezzük, hogy az úgynevezett *Nagy Katekizmus* (*Summa Doctrinae Christianae per Questiones tradita et in usum christianae pueritiae nunc primum edita*) szerb redakciójú egyházi szláv fordítása 1583-ban jelent meg Rómában, két változatban.¹² – A Veszprémi Püspöki Könyvtárba a huszadik század első felében került be, a possessori pecsét tanúsága szerint báró Hornig Károly veszprémi püspök (1888–1917) könyvtárából. Ez a magyarázata annak, hogy Szabó Károly a múlt század végén csak a Nemzeti Múzeum (= Országos Széchényi Könyvtár), illetve az Egyetemi Könyvtár példányát jelezhetette.¹³

A többi nyolc kötet közül négyben találunk bejegyzést; a margináliák többsége Pavel Iljić sóskúti szerb pap kezétől származik. Egy könyv tartalmaz Szentendrére utaló adatot 1732-ből, ugyanazon kötet 1736-ban már az említett Pavel Iljić tulajdona Sós-kúton. Feltűnő, hogy az 1736. március 10-i dátum valamennyi, margináliát tartalmazó könyvben szerepel. Vagy új lelkész kerülhetett ekkor Sós-kútra, vagy, ami valószínűbb, ekkor vásárolta Pavel Iljić a könyveket. (Kitől?) Egy görög-egyházi szláv-román trilingvis könyv margináliái lépnek túl az 1736-os esztendőn, azt dokumentálva, hogy 1740-ben, illetve 1742-ben is Pavel Iljić szolgál Sós-kúton; feltűnik továbbá Nikolas Milovanović papi személy neve is. (Az ugyanebben a kötetben lévő, keltezés és bármintemű egyéb szöveg nélkül, önmagában álló latin betűs Petrus Popović névalakkal sajnos nem tudunk mit kezdeni.) Ez két szempontból is fontos. Először, Dinko Davidov

⁷ ФЕЛЬДВАРИ, Шандор – ОЙТОЦИ, Естер: *Кириллические книги Беспремској епископској библиотеки и вжнославянская миграция в селе Шочикут*. Studia Slavica Savariensis, 3. 1994. 1. (sajtó alatt), Függelék: A Veszprémi Püspöki Könyvtár cirill fondjának annotált bibliográfiája.

⁸ Elsőként küld a veszprémi egyházmegyéből papnövendékeket a római Collegium Germanico-Hungaricumba; mintegy kettőszáz templomot épít, illetve újít fel; lásd: PEHM József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934. Felfedezi a tizenharmadik századi magyar egyházi freskófestészet számára Franz Anton Maulbertsch osztrák mestert: HINDELANG, Eduard (szerk.): *Franz Anton Maulbertsch und sein Kreis in Ungarn*. Sigmaringen, 1984.

⁹ LUKCSICS Pál – PFEIFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, 1933. 135–147.

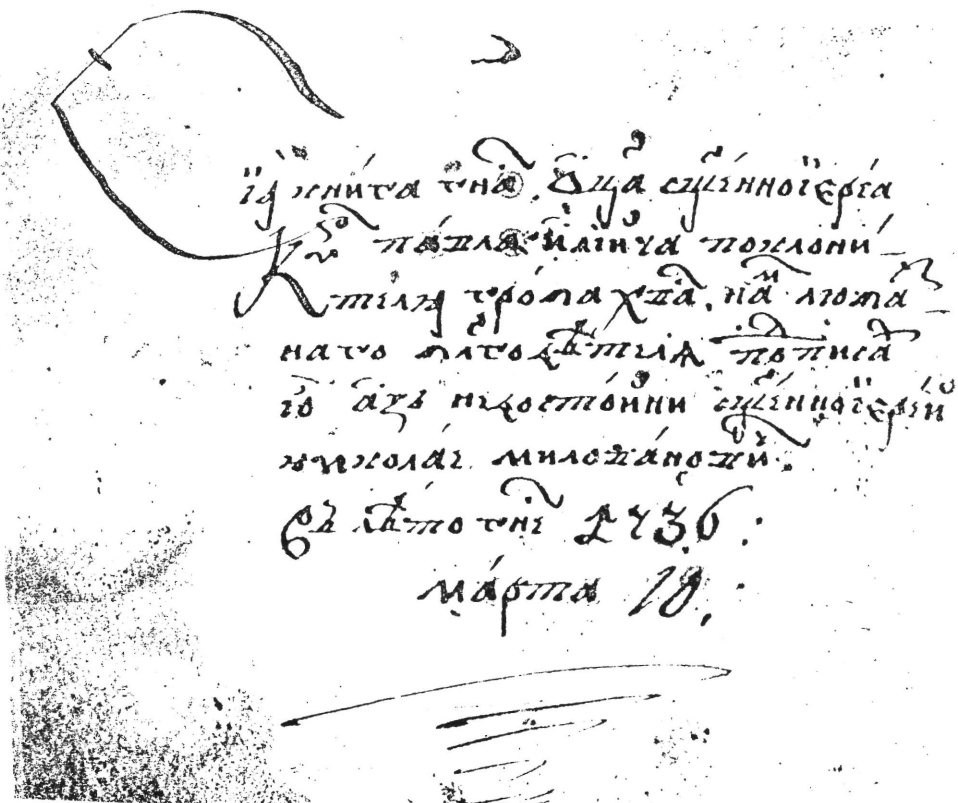
¹⁰ Az egyházi úniót különösen az egyesült kárpátaljai ruszinok támogatásával, papképzésük megteremtésével (Jány-alapítvány), jogegyenlőségük kieszközölésével, s más módon ápolta: MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887. 265–266, 369–380.

¹¹ Canisius irodalmára és magyarországi utóéletére: SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon*. Bp. 1944. Csak a magyar nyelvű fordításokat követi végig. Újabb feldolgozás ezideig nem született.

¹² ĐURIC, Svetislav: *Katalog knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda 1519–1867*. Beograd, 1973. 1076–1077.

¹³ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. 1844. tétel.

szerint az 1739-es pestisjárvány idején Csobánkára és Pomázra menekültek szerbek Sósokútról és Perkátról,¹⁴ ám a mi könyveink possessorai – feltehetőleg a sósokúti szerb lelkész és környezete – nem voltak köztük, mivel ezt követően is származnak tőlük bejegyzések. (Vagy maguk is elmenekültek, s utóbb visszatértek lakhelyükre – hátrahagyván értékes szerkönyveiket? –, vagy helyben maradtak, a járvány sújtotta falut lelkileg és testileg gondozandó.) Másodszer, a rendelkezésre álló források közül egyedül az általunk vizsgált margináliákban maradtak fenn sósokúti szerb egyházi személyek nevei olyan időkből, amikor egy nevezetes esemény kapcsán a községet elhagyta szerb lakossága.

2. Pavel Iljić possessoriumát tanúsító bejegyzés Nikolas Milovanović kezétől. (rakt. sz. 8.674., előzéklap recto)

Sósokút a történelmi Fejér és Pest vármegyék határán fekvő, jelenleg Pest megyéhez tartozó község.¹⁵ Vármegyei hovatartozását jellemzi egy 1696. november 27-én kelt átirat, amelyben Pest-Pilis-Solt megye jelzi, hogy az adót arányosan kivetette Törökbálint és Sósokút helységekre is, mivel ezek ab antiquo Pilis megyéhez tartoznak, ami a budai jezsuiták birtokában levő donációs levélből is kiténik. A jószomszéd

¹⁴ ДАВИДОВ, Динко: *Споменици Будимске епархије*. Београд, 1990. 342, 384.

¹⁵ FÉNYES Elek: *Magyar Országának, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1836–40. I. 100. „Sósokút... Pest vármegye szélén.” Uő: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. II. 40. „Sósokút... Fejér megyében, Pest vármegye szélén.”

kapcsolat érdekében ezért arra kéri Fejér megyét, hogy a két falut ne számítsa be helységei közé.¹⁶ Mindazonáltal a bennünket érdeklő időszakban Sós-kút Fejér megyéhez tartozik, és földesurától, az orbovai Jakusith-családtól a komáromi jezsuiták bérlik¹⁷ – mindkét körülménynek jelentősége van az általunk vizsgált cirill könyvek sorsát illetően. Jelentőséget kap továbbá az is, hogy a székesfehérvári püspökség 1777-es felállításáig a veszprémi püspökség gyakorolt egyházi jurisdickiót Sós-kút katolikus lakossága felett.¹⁸ Amint látni fogjuk, az ortodox templomot a szerbek elköltözése után katolizálták, így annak a könyvei nem véletlenül kerültek Veszprémbe.

A délszláv migráció – melynek problémaköre kapcsolódik a kötetek provenienciakérdéséhez – a többi fejér megyei településhez hasonlóan Sós-kúton is több rétegre tagolható.¹⁹ Vallási és etnikai szempontból különböző, ám egyaránt a délszláv népekhez tartozó csoportok lakták hosszabb-rövidebb ideig. Mint ismeretes, a török megszállás, majd a tizenötéves háború pusztításai miatt elnéptelenedett falvakba érkeztek az új lakók. Pákozdi, Gyuró, Vái, Etyek, Vereb és Sós-kút jobbágycsoportjai Révay Péter és Orbovai Jakusith András földesurak északra, a Magyar Királyság területén fekvő birtokaikra költöztették át.²⁰ – Az első délszláv jövevények az 1620-as években megjelent katolikus telepések voltak, akik ferences-rendi barátok vezetésével érkeztek Boszniából és Horvátországból. Sós-kútra 1648-ban telepítettek be katolikus horvátokat a komáromi jezsuiták. Mint láttuk, a földesurától, a Jakusith családtól a komáromi jezsuita rendház bérelte Sós-kút községet, s ennek a könyvek sorsát illetően is jelentősége van. A magyar hűvértartók katonái zaklatták az ortodox szerbeket, mivel azok török zsoldban álltak. Ezért a katolikus horvátokat meg kellett védeni, vagyis bizonyítani, hogy ők nem szerbek (rácok). A komáromi jezsuita rendház ennek érdekében menlevelet szerzett a sós-kúti horvátok részére úgy a győri, mint a komáromi kapitánytól, valamint Batthyányi Ádám generálistól.²¹ – A katolikus horvátok másfél évtizedig lakták a községet. 1666-ban Ruli aga, a budai pasa tanácsosa, aki Sós-kút török földesura volt (hódoltság, kettős adóztatású területen vagyunk), harminc szerb családot telepített le. Erről tanúskodik a komáromi jezsuita rendházhoz 1666. november 26-án intézett levele.²² Ez a réteg is megfogyatkozott három évtized alatt. – A harmadik réteg a Csernovics Arzén ipeki pátriárka vezetésével érkezett szerbek közül került ki. A telepések elhelyezését Fejér megyében a pátriárka személyesen irányította. 1695. május 17-én levelet intéz Fejér megye alispánjához, amelyet a közgyűlés június 20-án tárgyal meg.²³ Sós-kút községet 90 forintért

¹⁶ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 560/I. 65.

¹⁷ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), E 152. Acta Jesuitica Resid. Comaromiensis, fasc. 8. num. 36. – Forrás megjelölése nélkül említi a komáromi jezsuita rendház birtokait: FARKAS Gábor: *Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után*. Fejér megyei Történelmi Évkönyv, 5. 1971. 171–176., jezsuiták: 173.

¹⁸ Az általunk elérhetőnek bizonyult legkorábbi schematizmus: *Calendarium Dioecesarum v[enerabilis] cleri Wesprimiensis ad annum Jesu Christi M.DCC.LXXIII*. Jaurini, 1772. 39–41. „In Districtu Alben-si [...] Soós-Kút, [parochus] D. Joannes Bülovsky.” – A székesfehérvári püspökség 1777. február 17-én kelt alapítólevelének szövegét közli: KÁROLY János: *Fejér vármegye története*. Szfv. 1896. I. 604–609.

¹⁹ KÁROLY: *i. m.* (I. a 18. sz. jegyzet) V. 1904. 293–295. a migráció rétegeit nem különbözteti meg. A legalaposabb feldolgozás a Fejér megyei Levéltár néhai igazgatójának nevéhez fűződik: JENEI Károly: *A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője. II. 1976. 187–199. Adatait több pontban korrigáljuk. (Vö. a 22–23. jegyzettel!)

²⁰ OL NRA fasc. 1705. num. 38.

²¹ Beláts Pál komáromi jezsuita házfőnök levele 1648. november 8-án Batthyányi Ádámhoz. OL Batthyány család levéltára, P 1314. Missiles num. 5776.

²² OL E 152. Acta Jesuitica Resid. Comaromiensis, fasc. 4. num. 16. JENEI: *i. m.* (I. a 19. sz. jegyzet) 192., 196. „fasc. 5”, ám hátrahagyott cédulaanyagában is ő „fasc. 4”-et jelez.

²³ Csernovics Arzén levele Fejér megye alispánjához. Fejér megyei Levéltár (a továbbiakban: FmL), Acta politica, fasc. 1. num. 151. Jenei Károly hátrahagyott cédulaanyaga (FmL) tévesen áprilisra teszi a pátriárka levelének a megyei közgyűlés által való megtárgyalását, ami a májusi keltezésű levelet illetően

vette bérbe a komáromi jezsuitáktól, letelepített benne 16 jobbágyot, és allodiális gazdálkodásra rendezkedett be.²⁴ Ez a szerb lakosság volt a mi könyveink használója. A 18. század első felében a komáromi jezsuiták földesúri és vallási nyomásának volt kitéve. Gazdaságilag nem volt nagy jelentősége a nyomorban tengődő szerb falunak, vallási téren pedig nyomon követhető a jezsuiták azon burkolt óhaja, hogy katolikus vallású jobbágyok lakják a falut.²⁵

A sóskúti szerb egyházközség papja 1746-ban törvénytörtő ügybe keveredett. Az adott évben a piliscsabai kocsmáros rablógyilkosság áldozata lett, a szolgálója viszont megmenekült. Ő a rablók egyikében egy pomázi lakosra ismert, az pedig megvallotta, hogy a rablóbanda a sóskúti szerb pópa pincéjében szokott gyülekezni. A szerb pópa megszökött, ám sikerült őt utolérni Konstantinápolyban.²⁶ Valamennyi forrás, beleértve Padányi Bíró Márton Canonica Visitationiójának jegyzőkönyvét, amely a legrészletesebben írja le az eseményt,²⁷ megegyezik abban, hogy a Konstantinápolyban elfogott és hazatoloncolt szerb pópát kivégezték, és pedig Piliscsabán kerékbe törték – ám a nevét nem találjuk. Csak a „szerbek pópája” (popa Rascianorum), illetve „görög rítusú pópa” (popa Græci Riti) megjelöléssel szerepel. Ez pedig arra enged következtetni, hogy az általunk vizsgált könyvek margináliáiban szereplő személy: ierej Pavel Iljic (1736), illetve pop Pavel (1740) azonos lehet az orgazdai tevékenységet folytató sóskúti szerb pap személyével. Bizonyosat nem mondhatunk, hiszen 1742 után lehetett másik személy is a pap, ám ez a margináliák jelentőségét nem csökkenti. Ehhez még a házaló könyvkereskedőkkel kapcsolatosan visszatérünk. – 1748-ban a szerb lakosokat elűzték. Fentebb láttuk, hogy a komáromi jezsuiták preferálták a katolikus lakossággal való benépesítést. Éppen száz évvel a katolikus horvátok behozatala után, a fejér megyei közgyűlés 1748. május 28-i ülésén Ribics Ferenc Xavér komáromi jezsuita házfőnök bejelentette: mivel a szerb pópát rablásban való cinkosság miatt kerékbe törték, ő katolikus szlovákokat szándékozik a faluba telepíteni.²⁸ Így is történt. Az eltanácsolt szerb lakosság egy része a közeli Ráckeresztúron telepedett le,²⁹ s a komáromi jezsuiták által behozott szlovák ajkú lakosság kései utódai még a huszadik század második felében is megtalálhatók voltak Sósokút szlovák ajkú népességében.³⁰ A múlt század első felében (1796–1842) Sósokúton működött mint evangélikus lelkész Bredstyánszky András (Andres Brešťansky), szlovák nyelvész és szótáríró, Bernolák Antal munkatársa és követője.³¹ – Mivel Sósokút a katolikus hívek lelki ügyeit tekintve a veszprémi püspökség jurisdikcíója alá tartozott, Padányi Bíró Márton 1748-

képtelenség. Publikált dolgozatában nem foglal állást: JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) 194. A közgyűlési protocollumok 63. lapján jól olvasható tintával írott a 1695. áprilisi anyag, a 64. oldalon igen halványan maradt fenn a júniusi, s ezt a felületes szemlélő az áprilisi folytatásának vélheti: FmL Közgyűlési jegyzőkönyvek, tom. 1. p. 64. Anno 1695. diæ 20. men. Junii.

²⁴ OL E 158. Conscriptio portarum, tom. 2. Comitatus Albensis, 1696.

²⁵ FARKAS: *i. m.* (l. a 17. sz. jegyzetet) i. h. – Az utód nélkül elhalt ortodoxok vagyonát a jezsuiták lefoglalták: FmL Fejér megyei történeti jegyzetek, 85. Sósokút, 1740. – Basilius Dimiszevics budai és székesfehérvári ortodox püspök 1741. október 28-án kelt levele a fejér megyei közgyűlésen a sóskúti szerb pap ügyében: FmL Acta locorum, fasc. 16. num. 159. JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) s a rá hivatkozó szerzők figyelmen kívül hagyják!

²⁶ KÁROLY: *i. m.* (l. a 18. sz. jegyzetet) V. 1904. 293.

²⁷ Veszprémi Püspöki Levéltár, Visitationes Canonice, tom. 3. p. 232–233. Dist. Albensis, Sósokút Anno 1748.

²⁸ FmL Közgyűlési jegyzőkönyvek, tom. 11. p. 985. – JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) 195., 198. a házfőnököt név nélkül említi.

²⁹ A Ráckeresztúron letelepedettekről: ДАВИДОВ: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzetet) 1990. FÉNYES: *i. m.* (l. a 15. sz. jegyzet) 1836. I. 100. „Rác-Keresztúr... 7 ó hitű” – ám tizenöt évvel később már nem tud a szerbekről: FÉNYES: *i. m.* (l. a 15. sz. jegyzet) 1851. I. 209.

³⁰ KUMMER Antal: *Sósokút község története az ősidőktől napjainkig*. Kézirat. Pest megyei Levéltár, Krónikák levéltári gyűjteménye, XXXII/5 – A/107.

³¹ Készönetünket fejezzük ki LjELI Pál egyetemi adjunktusnak Brestyánszky életművére vonatkozó értékes szóbeli téjázogatásáért.

ban felszenteli az addigi szerb templomot a Boldogságos Szűz tiszteletére, majd 1752-ben Tárnok filiájából önálló egyházközséggé teszi.³² A borromei típusú egyházférfi, a katolikus hit híresen kemény oszlopa, a kulturális értékekre mindazonáltal fogékony Padányi Bíró Márton betűtiszteletével magyaríthatjuk, hogy a katolikus szempontból eretneknek minősülő liturgikus könyvek Veszprémbe kerültek.

Margináliákat csak az orosz és ukrán nyomdák termékeiben találunk. Eltekintve egy 1636-os Ivovi kiadású *Evangéliumban* szereplő, évszám nélküli bejegyzéstől, valamennyi marginália keltezett, és egyetlen évtizednyi időintervallumot ölelnek fel: 1732, 1736, 1740, 1742. Pavel Iljić neve az 1736-, 1740-, 1742-ből származó bejegyzésekben szerepel; az első dátum pedig a „Szentandreja 1732” marginália része. Mint említettük, ezt a bejegyzést is követi a Pavel Iljić possessoriumát tanúsító bejegyzés 1736-ból.³³ Feltűnő, hogy 1736-os keltezésű, a nevezett possessorra, s a könyvek vásárlására utaló margináliát kivétel nélkül minden, tizennyolcadik századi kiadványban találunk. Az időpont a Magyarországon házaló orosz könyvkereskedők működésének idejére esik, akiknek a tevékenységével, mint a bevezetőben utaltunk rá, Hodinka Antal foglalkozott. Nem teszi ezt az összefüggést erőltetetté az 1732-es szentendrei bejegyzés sem, nyilvánvalóan ott is vásárolták valakitől az oroszországi kiadványt. Hangsúlyozzuk, azt sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, hogy valóban az orosz könyvárusoktól vásárolta Pavel Iljić a könyveket. Ekkoriban azonban a működésük legális volt, s nincsenek adataink másokról, akik a kérdéses kötetek behozatalával ekkor foglalkoztak volna. Mindez alapot szolgáltat annak megállapítására, hogy a magyarországi cirill könyvállomány, jelesül a római katolikus könyvtárak még feltáratlan anyagainak szintézis jellegű feldolgozása a tizennyolcadik századi művelődéstörténet egyik fehér foltját segíthetne eltüntetni, a Hodinka által kezdett munka tovább folytatásával.³⁴ – A sósokúti délszláv nyomtatványokban nem találunk bejegyzést. Ez összhangban áll azzal, hogy a szerbek magukkal hozták a déli nyomdák termékeit migrációjuk során, ezeket a liturgikus könyveket tehát nem Magyarország területén vásárolták.³⁵ A veszprémi fondban található két tizenhatodik századi nyomtatványt így a sósokúti migrációban harmadik réteggént jelzett, Csernovics Arzén vezetésével érkezett szerbek hozták magukkal.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak. Előkerült az RMK III. 6881. teljes példánya.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi, külföldi könyveinek átvizsgálása közben akadt a kezembe egy negyedréti könyv, díszítetlen bőrkötésben, gerincén vaknyomással *Curiosa Voria* [sic!] *Politica* felirattal.

Hajdani tudajdonosa valóban a kuriózumok iránt érdeklődött; a gyűjtőkötetben négy német nyelvű rőpirat illetve vitairat található, a 17. század nyolcvanas- kilencvenes éveiből, három ezekből álnév alatt jelent meg, egy pedig névtelenül.

1. Treugosorius Ireophilus: Leder und Schnöder Stillstands- Klang. Betrübter Friedens-Gesang und Krafftloser Krieges Zwang. H. ny. n., 1685, 62 ff. Száma: 763.706/a. Weller nem jegyzi ezt az álnevet,¹ Holzmann- Bohatta sem.²

³² РЕИМ: *i. m.* (l. a 8. sz. jegyzetet) 457. „Új plébániák... Sósokút, 1752.”

³³ A margináliák publikálásáról lásd. a 7. sz. jegyzetet!

³⁴ A kérdéskörrel foglalkoztak a Nyíregyházán 1993. június 16–17-én megrendezett *Hodinka Antal élete és munkássága* c. konferencia előadásai.

³⁵ СИДИК, Надежда Р. – ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Мирослава – МАНО-ЗИСИ, Катерина: *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне Епархије Бубимске у Сентандреји*. Београд, 1991. 4–7, 368–370.

¹ WELLER Emil: *Lexicon Pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker oder Verzeichnis jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten*. Regensburg, 1886.

² HOLZMANN, Michael – BOHATTA, Hanns: *Deutsches Pseudonymen-Lexikon*. Hildesheim, 1961.

2. Politische Wag- Schale der dreyfachen Türcken- Alliance. H. ny. n., 1685, 104 ff. Száma: 763.706/b. Szövegében hungarica vonatkozások.

3. Misalector Teutophilus: Solstitium Gallicum oder die frantzösische Sonnenwende. H. ny. n., 1690, 180 (?) ff. Száma: 763.707. Wellernél szerepel a mű és az álnév, de az utóbbit nem oldja fel.³

4. Themanites Eliphaz: Misthauffen des ungedultigen Jobs. Das ist: stinckende Lügen, falsche Inzucht und greuliche Lästerungen des so genannten Jobs Krestiansky aus Freyberg... H. ny. n., 1684, 3, [1], 125 ff. Száma: 763.708.

Ezt a nyomtatványt először Pukánszky Kádár Jolán ismertette,⁴ megjegyezve, hogy a M. N. Múzeum könyvtárának példánya csonka, csak a címlap és az előszó van meg.

A címlapot betűhíven akarta közölni, a fraktúr és az antikva típusok váltakozását, a felülírt betűket és a sormetszetet reprodukálva. Pukánszky leírásában két hiba van: a cím tizenhetedik sorában „aufgelegt” helyett „aufgelegt” áll, az utolsó sorban „Eliphaz” helyett „Eiphaz”.

Az RMK III. 3. pótfüzete 6881. tételszám alatt hozza ugyanezt a töredéket,⁵ közölve, hogy ez az egyetlen ismert példány. A hosszú cím leírásához itt is két korrekciót kell fűzni: a negyedik sorban „Pueli” helyett „Pulli”; a huszadikban „ausgesprungten” helyett „ausgesprengten” a helyes szöveg. A „Pulli” szó helyes olvasata a továbbiakban jelentőséggel bír. A teljes példány végigolvasása során kitűnt, hogy katolikus vitairattal van dolgunk, amely a gályarab prédikátorok és tanítók ügyéhez kapcsolódik. Az 1670-es években lefolytatott pereknek és következményeiknek, az ún. gyászévtizednek óriási szakirodalma van, ennek felidézése nem feladatunk.⁶ A továbbiakban az 1674. évi pozsonyi perrel kapcsolatos vitairatok könyvészeti adatait ismertetem vázlatosan.⁷

Labsánszky János⁸ — Szelepcsényi György érsek titkára, az 1674. évi pozsonyi per jegyzőjének munkája indított el egy vitát. Első kiadása Nagyszombatban jelent meg, *Extractus Brevis et Verus* címmel, latinul⁹; ugyanott és ugyanakkor e német változat is napvilágot látott: *Kurtzer und Wahrhaffter Bericht-Auszug*.¹⁰ Labsánszky írása arról szól, hogy a protestáns prédikátorokat nem vallásuk, hanem lázadás miatt fogták perbe, és a bíróság ítélete indokolt és igazságos volt.¹¹ A cáfolat 1683-ban álnéven látott napvilágot:

³ WELLER: i. m. 364.

⁴ *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának III. kötetéhez* = MKSz 1927. 162–163. 132. tétel.

⁵ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. 3. köt. Pótlások kiegészítések, javítások*. BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 3. füzet. Bp. 1992.

⁶ A perek előzményeiről és lefolyásáról rövid összefoglalás: *Galeria omnium sanctorum*. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével szerk. MAKKA László. Bp. 1976. — Haszonnal forgatható: FABINY Tibor: *Hazáért és egyházért*. A gályarabság háromszázadik évfordulójára = *Lelkipásztor* 1975. 325–335.

⁷ Az üldözés, a perek, az ítélet, a szabadulás korabeli dokumentumainak bibliográfiája: *In memoriam eliberationis Verbi Divini ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI*. Imagines ac autographa liberatorum et eliberatorum necnon bibliographia opusculorum contemporaneorum... opere Ladislai MAKKA, Josephi BARCZA ac Joannis CSOHÁNY. Budapestini, MCMLXXVI. (Acta ecclesiastica I.)

⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. VII. 607–608.

⁹ RMK II. 1369.

¹⁰ RMK II. 1370. Külföldi német kiadások: Dillingen, 1675. RMK III. 2694; Mainz, 1675. RMK III. 2713; Sagan, 1678. RMK III. 2929; H. n. 1683. RMK III. 3273a.

¹¹ SOMMERVOGEL Labsánszky művét Nicolaus Kellio jezsuitának tulajdonítja: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles–Paris, 1893. IV. 999. Véleményem szerint ezt az adatot óvatosan kell kezelni. Kellio kegyetlenkedett a rabságba vetett prédikátorokkal lipótvári fogságuk idején, és hosszan vitakozott is velük, különösen Kocsi Csergő Bálinttal. Vö. LAMPE–EMBER: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 816–863.

Wisthauffen Des vngedultigen JOBS.

Das ist
Stinckende Lügen / falsche Inzucht / vnd greuliche
Lästerungen des so genannten

Jobs Krestiansky auß Freyberg / 2c.

In der Sach selbst eines vbel-gezognen

Lutherischen Pulli oder Zungen Mistkrägers /
wider den kurz vnd warhafften Gerichts-Aufzug

JOANNIS LABSANSKY:

Warinnen

Sonnenklar vnd vnumbstößlich erwisen wird / daß die im
Königreich Ungarn Un-Catholische Prædicanten von einem im Jahr 1673. vnd
74. zu Pressburg Hochlöbl. delegirten Königlichen Gericht / nit in Ansehen
der Religion / sonder der Rebellion vnd Aufrubr wegen abgefekt /
vnd des Königreichs verwisen worden / 2c.

Wie solches alles gedachter Labsansky, der Amptshalber /
als des delegirten Gerichts Secretarius, dem völligen Verlauff Persöhnlich
bengehohnet in die Feder übernommen / vnd männiglich zu sicherem
Nachricht treulich verfasst hat.

Erstlich gedruckt zu Tyrnau in Ober-Ungarn Anno 1675.
im Monat Martio: Hernach im Majo zu Dillingen nachgedruckt: alsdann
im Jahr 1683. bey wehrendem Türcken-Krieg wegen allerhand wider die Cas-
tholische Geistliche mit Ungrund aufgesprungen sehr nachtheiligen Reden zum
dritten mahl aufgelegt: Und anjeko wider ein neue vnverschambte Lästere-
Schrift eines verkappten Jobs auß Freyberg der lieben Warheit
zur Steuer defendirt / gesteißt / vnd verfochten

Durch

ELIPHAZ THEMANITES.

Im Jahr 1684.

Krestiansky Job, aus Freyberg: Kurtze Nachricht entgene gesetzet dem Lügenhafften Bericht oder wie er genennet wird dem Kurtzen und Warhafften Gericht- Auszug eines Wolgezogenen Pulli Jesuitici Namens Johann Labsansky...¹²

A Krestiansky Job álnevet Zoványi Jenő megemlíti,¹³ Weller úgyszintén¹⁴ –, de nem oldják fel azt. A Jób név bibliai allúziója kézenfekvő, olyan embert jelöl, akinek sok szenvedést kellett eltűrnie.

A Krestiansky melléknév szlovák szó. Arra gondolva, hogy talán felvidéki, evangélikus pap viselte a teljes álnevet szlovák forrásokban kerestem – eredménytelenül.¹⁵ A kutatás mai állása mellett csupán Zoványi óhaját idézhetem: „Mindezek után már csak az marad hátra, hogy a Freibergi Krestiansky Jób álnév alatt lappangó író kilétét is megtudjuk valamikor valahonnan.”¹⁶ A Keresztény Jób Labsánszkyt „Pullus Jesuiticus”-nak nevezte. A „pullus” főnév jelentései: 1. „kölyök” 2. átvitt értelemben, emberre vonatkozóan: „csirke” (pejoratív).¹⁷ Bármelyik jelentést vesszük figyelembe a „Pullus Jesuiticus” sértő szándékkal adott gúnynev. Labsánszky egyébként nem volt jezsuita – erre már Cvittinger is rámutatott¹⁸ – nem szerepel az osztrák rendtartomány névjegyzékeiben.¹⁹

Visszatérek közleményem tárgyára, az RMK III. 6881. teljes példányára. A szerző „Themanites Eliphaz” (Témáni Elifáz) álneve maga is célzatos válasz a Keresztény Jóbnak.

Az *Ószövetség* szerint az Úr a Sátán kezébe adta Jóbot, s az – más csapások mellett – fekélyekkel verte meg őt, ezek után Jóbhoz eljöttek a barátai: „Igitur, audientes tres amici Iob omne malum, quod accidisset ei, venerunt singuli de loco suo, Eliphaz Themanites et Baldad Suhites et Sophar Naamathites...”²⁰ – „Mikor pedig meghallá Jóbnak három barátja mindazt a nyomorúságot, amely esett vala rajta: eljőve mindenik az ő lakóhelyéről: a témáni Elifáz, a sukki Bildád és a naamai Cófár...”²¹

A Bibliában a témáni Elifáz három beszédben oktatja, feddi és vádolja Jóbot,²² ugyanez történik az 1684. évi vitairatban a „Keresztény Jób” terhére. Az Elifáz álnevet és a vitairat címét az áttekintett könyvészeti szakirodalomban egyedül Weller²³ közli, sajnos nem lehet tudni, hogy számos forrása közül melyikből merítette adatát.

A Témáni Elifáz a címlapon goromba hangnemet üt meg, ellenfele művét trágyadombként („Misthauffen”) emlegeti, őt magát lutheránus kölyöknek vagy csirkének²⁴ („lutherischer Pullus”) és ifjú trágyakaparónak („junger Mistkratzer”) nevezi.

¹² RMK III. 3272. Hasáboosan együttnyomatva Labsánszky „Bericht- Auszug”-jával. H. ny. n. 105 ff. Variánsa: RMK III. 3273. H. ny. n. 125 ff.

¹³ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 351–352.

¹⁴ WELLER: *i. m.* Szó szerint: Krestianski aus Freyberg, Job; *Kurtze Nachricht entgegen gesetzet dem Luegengafften Bericht...* eines wolgezogenen Pulli Jesuitici Namen Joh. Labsansky (d. i. Nic. Kellio) etc. 1683.

¹⁵ KUZMIK, Jozef: *Bibliografia kníh v západných rečiach týkajúcich sa slovenských vecí vydanych od XVI. stor. do r. 1955*. Martin, 1959. Uő: *Slovník autorov slovenských a so slovenským vzťahmi za humanizmu. I–II*. Martin, 1976. valamint: *Encyklopédia slovenských spisovateľov I–II*. Bratislava, 1984.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Bárony György ácfólói* = MKsz 1930. 295.

¹⁷ GEORGES, Heinrich: *Ausführliches Lateinisch- Deutsches Wörterbuch. I–II*. Basel, 1951. valamint: FINÁLY Henrik: A latin nyelv szótára. Bp. 1884.

¹⁸ CVITTINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae*. Francofurti et Lipsiae, 1711. 219–221.

¹⁹ LUKÁCS, Ladislaus S. I.: *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773). I–III*. Romae, 1987–1988. Uő: *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. IV (1666–1683)*. Romae, 1990.

²⁰ Iob 2.11.

²¹ KÁROLI Gáspár fordítása.

²² Jób 4–5. 15. és 22.

²³ WELLER: *i. m.* 555.

²⁴ Visszaadja azt a titulust, melyet a Keresztény Jób Labsánszkyval szemben használt.

inquirirt und erörtert müssen werden, als daß sie gleich von dem Richter pro & contra, nisi forte exercitio causis disputaverit inique. Et de legitime Kaser ist Lage auf P. Haidbüdger Annotaciona numero 1.4.4. R. O schon in vollen Stücken dem schleichenden Buchsen Kreftiansky Das Ich verrennt worden.

Decretum Constantini M.

Betreffend die Praeminenz oder Vor-Ehren-Stell der
 Röm. Pabstis und ein absonderlichs Privilegium, &c.

Wie der Eobtrist Kreftiansky wider dieses Decretum des Großsen Kaisers Constantini vorbrufft / ist nur ein Spätkomung auf dem Stumps herum- und tractirt er da den Röm. Pabst mit anders / als wie der Geuffel Christum auf der Summe des Z. impels. Aber gleichwie auff des Geuffels Ehrmach in sich Christus von der solche drums mit herunter gelassen; also weil es Kreftiansky mit erweist auch mit erweisen Fan / daß die Donato und Getho Constantini Imp. unguiltig / wird der Pabst von seiner Possession / rechtm. fügen / vnd seßiger Zeit höchst nützlich und notwendigen Weis die Kirchen zu regieren wegen eines solchen Privilegii. Schlußers und Ebnarchers nicht ablassen.

Der Primat oder Ober-Berthschaft des Pabstis über alle Glaubige we wird sie sich erstreckt / findet man hin und wieder bei den Theologen vnd Canonisten aufgetröschten. Von der Griechischen Patriarchen vnd Ebnarchen Bischoffen solte Kreftiansky, wann es unter seinem Hut mit läßt dann er recht von einem andern hier / daß die Predicanten schon längst gemüncht haben / daß es wider im Fass wäre. Man durchlese nur die Catholische Glossa / oder Erläuterung P. Georgii Scherer S. J. über ein Epistel der Ubiquitirlichen Predicanten zu Eühungen an den Griechischen Patriarchen zu Constantinopel. Item was: **Zitierungen auf Constantinopel** / was etlicher Patriarch von dem Articul Augustinischer Ebnarchen halte / widerumb eben dieses V. Scherers Glünd. Antwort auf die sohrne Ebnarchen-Schriefft der vermernten Würtenbergischen Theologen; so wird man sich müssen halb zu Frank lachen / wie dieser geliebte Jesuit die Predicanten nach einander her schert / vnd in die Ebnarchen schreift. Wann alsdenn Kreftiansky noch mit unangemessen Bericht hat / mag er seine Zweifel wegen des Pabstis Primat wieder vorbringen.

GDZ sey allein die Ehr.

(worumb er zuweilen ist) es einem jeden frey kaimt stöhr / daß er bey des Herrn Secretariy Lablansky Schriefft halten möge was er will; so kan ein verständig vnpartheylicher Leser sein andere Urtheil fällen / als der Ebnarch. **Ausgang** / des Lablansky Werck / siehe noch vnverruet auff seinem Warbers Grund / wie vor. Kreftiansky auß Ebnarch. Dagon, Solutus truzus in loco suo, wie ein Bloß vnd Stock / ohne Hand vnd Köpff an seinem Ort: in loco suo, an seinem Ort / sey ich / das ist / bey seinem gleichen; aber mit *coram arca Domini*, mit vor Gott / mit vor deren Augen abholden gnostischen verständigigen Verren. Derohalben dann / weil er je vor ehrlischen Leuten mit Ehren nicht bestehen mag / vor Ungedult etwan auch mit mehr stehen will / so sig er sich in **Wertes** Nam wider auff seinen von 59. stündenden Augen zukommen getragenen Ahrts-hauffen / einem ihm wie vorgesagtem Ebnarch. wo so gar keine eigene Glaubens genosse bilich über ihn sollen außsprechen / vnd seinen Martialischen Spruch ihm in Wort werffen:

Manifilus melius, Caeciliano, domi.

Alles zu größeren Ehren Gottes / der Unschuld / vnd lieben Wahrheit zur Securr.

NB.

Es ist zwar der Kreftianskianischen **Wachrichte** noch ein andere Chartre angehängt worden / deren Titel ist: **aussührliche Antwort** vob Kreftiansky auß Ebnarch. ic. wann mit eben dieser bisshero abgeriebte auß begünstigte **entlarffte** Wahrheit zu verweisen sich vntersich. Aber wollen Kreftiansky für erst ermittelte **Wahrheit** auch dem Jke Hochwürden vnd Gnaden Georgium Baron, Praepositum Capituli Sepulchris; disen aber für todt außsicht / hat Eliphaz bis zu besserer Erkündung der Sachen mit der Feder inhalten / vnd denen zween anderen guten Streunten des Jkobs / dem Balad Sahites, vnd Sophar Naamahites nicht wollen vorgreiffen. **Demnach** weil über diese ganze **question**: ob und was für **Religionis** Ihr Kay. May. in ihrem **Königreich** **lingarn** zu gedulten **schuldig** / oder nit **schuldig** (sv. ic. seinem bedanken nach vergebens gesendet wird. / angesehen die Articul regni, vnd deren eigentlicher **Verstand** bey vorfallenden **Zweiffel** wird von einem höhern Forliqu.

A vitairat Debrecenben őrzött példányának és az Országos Széchényi Könyvtár töredékének címlapja teljesen azonos. A teljes példányban az előszó után következő lap rektóján a Keresztény Jób fenti-ekben ismertetett „Kurtze Nachricht”-jének címlapja található, mégpedig a második variánsé (RMK III. 3273.)²⁵ Második sorában két szót alig lehet elolvasni, rossz a nyomás. A vitairat 158 számozott pontra tagolódik, abban a szerkezetben, hogy Jób tételei és Elifáz cáfolatai váltakoznak egymással. A német szövegben hosszú latin idézetek és elszórt latin szavak találhatók; a fraktúrt kétféle, az antikvát hatféle típpal nyomtatták.

Elifáz a prédikátorok perének minden körülményét, tényét jól ismeri, otthonos a jogtörténetben és a magyar történelemben. Érvelésében sokszor hivatkozik a *Bibliára* (idézetei néhol pontatlanok!), az egyházatyákra és doktorokra, jezsuita teológusokra, és nem utolsósorban Lutherre. Jegyzeteit számok helyett betűkkel jelöli. Jóbot türelmetlennek, hazugnak és ravasz rókának nevezi, Labsánszkyt viszont tiszteletteljesen titkár úrnak („Herr Secretarius”) titulálja.

A 119–123. lapokon a protestáns gályarabok I. Lipóthoz intézett feliratának szövege van, melyben gravameneiket sorolják fel.²⁶

A 124–125. lapokon van a corrigenda („Druck-Fehler”), amely szerint Elifáz nem tartózkodott a nyomtatás helyén, s így nem maga végezte a korrigálást.

A Témáni Elifázról, a harcos katolikus hitvitázóról meg kell említeni, hogy a ma rendelkezésünkre álló források szerint nem volt a Jézus Társaság tagja.²⁷

A RMK III. 6881. teljes példányát az egyháztörténészek, könyvtörténészek és a régi német nyelv kutatóinak figyelmébe ajánlom.²⁸

OJTOZI ESZTER

Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790). A fennmaradt levelek tanúsága szerint Aranka György irodalmi kapcsolatai fokozatosan kiszélesedtek a 18. század utolsó előtti évtizedének végén. 1789-ben már levelezik Kazinczy Ferencsel és id. Ráday Gedeonnal, egy évvel később Batsányi János is szorgalmas levelező társa lett. Ezek a kapcsolatok azonban korábbi publikációk nyomán ismertek, viszont Aranka szüntelenül törekedett kapcsolatainak a kiterjesztésére olyan személyekkel, akik több mint kétszáz év távlatából is érdekesek lehetnek. Az alábbiakban 8 Arankához írt levelet teszünk közzé hét szerzőtől. Három levél még 1789-ben íródott, és feltételezhető, hogy a három szerzőből kettővel már korábbi a kapcsolat. Szathmári Pap Mihály (1732–1812) a kolozsvári református teológia professzora volt, ő már egy évvel korábban, 1788. augusztus 15-én írott levelében felveti Arankának egy, a magyar nyelv fejlesztését szolgáló társaság felállításának a gondolatát, sőt egyenesen kéri, felszólítja: „Méltóztassék hát a Mélt. Ur az ilyen Társaság fel-állításán munkálkodni.”¹ E most közlésre került levél azt bizonyítja, hogy a kettőjük közötti levélbeli eszmecsere ugyancsak sűrű lehetett.

Ujfalvi Krisztina (Máté Jánosné, 1761–1818) merész hangvételű verseivel keltett figyelmet, Marosvásárhelyhez közel eső mezőcsávási birtokáról sűrűn meglátogatta Arankát, valószínűleg ezért sem volt szükség a sűrű levélíráásra, s bár – mint tudjuk² – szép és gazdag könyvtára volt, Arankától sűrűn kölcsönzött. A teleket gyakran töltötte Kolozsváron, ahol látogatta a színház előadásait. Döbrenteihez írott

²⁵ Az RMK III. 3272. és az RMK III. 6881. címlapjainak fényképeiért PAVERCSEK Ilonának (Országos Széchényi Könyvtár) tartozom köszönettel.

²⁶ RMK III. 2728.

²⁷ A Themanites Eliphaz álnévről nem tud: SOMMERVOGEL: *i. m.* IX. Tables des anonymes et des pseudonymes. és Uő: *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes publiés par des religieux de la Compagnie de Jésus.* Paris, 1883.

²⁸ Másolata az Országos Széchényi Könyvtárban található.

¹ ÉDER Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.* Bp. 1978. 287–288.

² Egyet. Philológiai Közlöny 1887. 184.

leveléből éppen egy 1811-es előadásról számolt be. Versei elszórtan jelentek meg, ekkoriban a Döbrenteinék átadott kézírásos verskötetének – az irodalom kárára – mindörökké nyoma veszett. Vitéz Imre Egerből jelentkezett, s ő is túl van az első megjelent kötetén (ami egy fordítás, Dusch nyomán: *A tiszta és nemes szeretet*) – ismerve Aranka befolyását, ismertségét, kötetének így, Arankán keresztül szeretne előfizetőket, olvasókat szerezni frissen megjelent könyvére. Rövid ideig mint iskolavizitátor – Kazinczy Ferenc beosztottja volt, talán innen az ismeretség. 1806-ban bekövetkezett halála egy fiatal tollforgató álmainak vetett véget. Vály András (1764–1801) régi levelező partner lehetett, az ismeretség korábbi, innen a levelek bensőséges hangja. Összesen 3 Vályi-levél maradt az utókorra, ebből az itt közölt kettő – 1790-es levelek – arról tanúskodnak, hogy a napi események mellett a közös téma közöttük a nyelvészet lehetett. Vályi két évvel később a pesti egyetem tanára lett, az első, aki magyar nyelvet és irodalmat adott elő. A korszak fontos műfaja az irodalmi levelezés, de a körülmények nem teszik könnyűvé a levelezők helyzetét, ezért a sok panasz a „postatisztekre”, s nem Vályi az egyetlen, akinek tolla alól kigurul: „Leveleinket valahol tartóztatják...”

Az itt közölt levelek szerzői között a legismeretlenebb Böltskéri József, akiről nem írnak a lexikonok, életrajzi adatai ismeretlenek, noha az itt közlésre kerülő alkalmi levél a bizonyíték arra, hogy jó megfigyelő lehetett, nem is akármilyen íráskészséggel. Feltételezésünk szerint ő egyike azoknak a hivatalnokoknak, akik Bécs és Erdély között közlekedtek, nem ritkán Pest-Budán is időzve. Kendeffi János levele Göttingába vezet, ahová az erdélyi protestánsokat szoros szálak fűzik. Aranka – akinek sohasem volt alkalma külföldi egyetemeket látogatni – félszemét a németországi protestáns egyetemeken tartja, az ide kirajzó erdélyi fiatalemberektől reméli visszatérésük után a hazai parlagi viszonyok felszámolását. Arankát inspirálja Göttinga szelleme, de az egyik híres tanárral, az Erdély történetével is foglalkozó Schlözerrel korán konfliktusba kerül. A Kendeffi-levél a kezdetekről árulkodik. Az értelmes erdélyi fiatalember, a kolozsvári református kollégium egykori hallgatója sem tudja beváltani a jogos reményeket: 1797-ben fiatalon hal meg, mindössze egy nyomtatásban megjelent latin nyelvű művel a háta mögött. Az utolsó levél – a Teleki Imre (†1802) írása annyiban kapcsolódik az előzőhöz, hogy tartalmának nagyobb része göttingai vonatkozású. A már említett Schlözer professzor német lapjában megtámadott Aranka ügyében saját írásával akar véleményt nyilvánítani, azaz rámutatni arra, hogy a híres professzor rosszul ismeri a magyar jogrendszert és törvénykezési szokásokat. Különösen teljesen véletlenül sok Aranka-levelet őrzött meg gróf Teleki Imre hosszúfalvi család levéltára, Aranka Telekihez írott leveleiből egy hosszú időre nyúló majdnem baráti viszonyra lehet következtetni. A gróf, aki többnyire birtokainak ügyeivel vagy fiának betegeskedésével volt elfoglalva, csak ritkán jöhetett a Nagybánya melletti Hosszúfalváról Kolozsvárra, így Aranka maradt a tudósító, különösen a kilencvenes évek országgyűléseinek idején. A szép könyvtárral, családi levéltárral rendelkező gróftot Aranka többször meglátogatta, a Schlözer elleni harc taktikáját is a hosszúfalvi birtokon „dolgozták ki”. A sors kiszámíthatatlanságát mutatja, hogy a sok-sok Teleki-válaszból mindössze ez az egy maradt meg.

Valamennyi levél eredetije az OSZK Kézirattárában található (Quart. Hung. 1994.) jelzet alatt.

***

1.

Szathmári Pap Mihály levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,
régí Nagy Jó Uram, s kedves Barátom.

A Méltóságos Urnak, 26-ik Januarii hozzám eresztieni méltóztatott kedves Levelét vettem vala még Februariusnak elején szokott tisztelettel, de a mely Leveléről emlékezik a Méltóságos Ur e mindjárt említett Levélben, a kezemhez éppen nem érkezett. Hogy pedig ily későre tésem ere is Válaszomat, okozta egyedül az alkalmatosságnak tudtomra való nem esése, vagy olykor elő fordúlni találá mulhatatlan foglalatosságom. Eről azért telyes bizodalommal engedelmet kérek.

Nagy kedvességgel olvastam a T. Pézeli Uram Meséi fellől való helyes Itéleteit a Méltóságos Urnak, ugy a XLII-ik, és XXVI-dik Meséknak meg-jobbitásokra is. Érzettem, és érzem mindenikben a méltó Jobbitásokat. Ugy látzik természeti hajlandósága vagyok a Méltóságos Urnak a Jó Meséknak ki-tételekre, Nagyon köteleznél a Méltóságos Ur, a Magyar Hazát a maga Szeretetére, és holta után-is, a mely még későre lényen szívesen kívánom, háladatossággal való emlékezetére, ha vagy a *Fontaine*, vagy a *Geller szép* Meséin, ily jeles Magyar öltözetben, közönségesekké tenni, üres oráimat nem sajnálnáná. — A mi a Néhai Tiszt[ele]t Verestői Uram Óratzóját illeti, meg-vallom, eleitől fogva a vólt nékem-is tsekély itéletem azok felől, hogy mind az ottan elő-fordulo Deák Szok, mind az alaton, és igen közönséges Jádziságok azokat nagyon alatonitják. De minthogy, a mint a Méltóságos Ur-is meg-jegyzi, az akkori időnek az ilyenek tettezenek, azért meg engedhetjük ezt a hibát Jó időnek, és a Szónak. Sőt talám magamra nézve-is ezt az engedelmet ki-kérném szükség léssen, mivel Tanítomnak Példáját követvén, Iffiuságomkor mondott oratzioskáimban némely helyeken követtem. És ezért nem-is bátorodom azokat a Méltóságos Ur szoros Itélete alá botsátani. A néhai Mélt. Gróf Rhédei Sigmondné Aszszony ö Nagysága felett mondott oratzioskában meg-nyertem vala Halgatomúl a Méltóságos Urat, még a felől sem tudhatnám meg Itéletét a mélyet mindazonáltal igen örömmel értettem volna. Most küldöm a néhai Maria Theresia Felséges Aszszonyunk tartozó Tiszteletére mondott oratzioskát. Ez iránt is kész engedelemmel veszem Itéletét. — Küldöm a Szabó Dávid [egy olvashatatlan szó] is, méltóztatik a Méltóságos Ur maga Itéletével, vagy tsak Jegyzéseivel, el-olvassván vissza küldeni. Én igen sok erőltetést, és hibákat tapasztalok mind két részről benne. De ezekkel a Méltóságos Urat nem terhelem. — A T. Pézeli Uram és Társai Gyűjtemények félbe szakadott vala, bizonyos okokra nézve, de már viszontag folyni fog. Az első Darabot láttam-is benne. Sajnálom hogy olyan Magyarság ellen való Nevet adott hogy *Mindenes Gyűjtemény*. A *Mindenes* szó párját semmi Nyelven nem találhatni. Én soha nem követem. — Tiszt. Zilahi Ur valyon ki-nyomatja-é a magától ösze szedettetett Verseket? Ha ki-nyomatatta volna igen kívánnék egyet látni belőle. Ne késék a Méltóságos Ur is a maga Verseit már közönségesé tenni. — Heltait éppen nem találhatok. Magamat továbbra-is Barátságába ajánlván, vagyok telyes tisztelettemmel a Méltóságos Urnak

Kolosvár, 14. April. 1789.

alázatos Szolgája
Szathmári Pap Mihály

Aranka jegyzete: Vettem 17. Ápr. egy Halotti Beszéddel, a ki ezt vissza kérte.

2.

Ujfalvi Krisztina levele Aranka Györgyhöz

M[ező]csávás 24^a] aug. 1789.

Méltóságos Ur.

Az Ur josága két három napomat hamar el mulová tette s én mégis szerentsétlen vagyok meg köszönésére valo tzelóm iránt de talám jobbam lesz ez a Hét mint a más, küldöm visza a Szegényit Báts-megeit, igazán szép Román, örvendem hogy meg esmerkedhettem véle s kinek lehet köszönni, — a Méltóságos Urnak, de még tovább, ki írja *tsak egy Könyvem van még ennél Szebb!* Oh mint várom hogy azt is el olvassam, igaz hogy az adóság fizetése annál nagyob baj mentől több a Summa de tsak had rokanjon az költössön elég gazdagnak

érezem magamat meg köszönésére a mennyi tsak attól a jo Szivtől ki telhetik a melynek tiszta indulattyával vagyok.

A Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Ujfalvi Krisztina

A levél címzése: Monsieur, Monsieur le Georg de Aranka, M[arosvásár]hely

Aranka jegyzete: 28. Aug. Zrinyi Miklost adtam, Bácsmegyeit haza hozta

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/138.

3.

Vitéz Imre levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Kazinczy Ferentz Ur által reménylem tudva van a Méltóságos Ur előtt mind az arcejem ki-kelése [?], mind pedig az, hogy azon Munkámból 100 darabokat még a múlt Hólnapnak 5^{kén} részszerént Méltóságodhoz, rész szerént pedig Tisztellendő Benkó Josef Prédikátor Urhoz az Erdélyi Urasság számára útnak bocsátottam. Ellenben szomorúan értem éppen ebben a szempillantásban, hogy az említett 100 darabok még mind ez ideig Tállyán hevernek, s nem is reménylhetni, hogy a jövő Debreczeni Vásár előtt, tsak addig is le mehessenek, arra nézve tehát minek előtte a Méltóságos Urnak Könyveim, Kezeihez juthatnának, alázatosan kérem, méltóztasson a Debreczeni Vásár után néhány napokkal, hogy annyival hamarabb érhesseken Erdélybe, Váradon, a Királyi Commissarius Ur Ó Exelentziája, Cancelleriájában tudakozódni; és a bé-vitelről szükséges rendelkezéseket tenni, mivel az ott-lakó Vitéz Josef Urnak Barátságára bízom, hogy a Debreczenyiektől vegye által.

A mi pedig a Könyveknek el adását illeti, méltóztasson a Méltóságos Ur ötven darabokat Szebenybe Benkó Urhoz küldeni, a többit pedig Maros Vásárhelyben a vagy azon a Vidéken ki-osztani, és az el-adást olly esmeretes Urakra bizni, a kiknek a Magyar Litteratura szinte úgy sziveken fekszik, valamint Méltóságodnak. Az ára egy darabnak 45 Kr, az eladóé minden tizedik darab.

Végtére még egy Kérésem van, mellynek annyival inkább reménylem sikerét, a mennyivel nagyobb érzékenységgel tisztelem Méltóságodnak Uri Személjét, s több rendbéli ékes, és tökéletes Magyar Munkáit igen is Méltóságos Uram, az én Kérésem egyedül abból állana, hogy többször említett zsenge Munkám felől itéletét hallhassam a Méltóságos Urnak, hogy jövődöben magamat a szerént tarthassam, és a Hazának szenteltt igyekezetem annyival kedvesebb lehessen. Különbön pedig különös tisztelettel maradok

A Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Vitéz Imre

Az Egri Districtusbeli Nemzeti Oskolák Kir. Visitátora.

Egerben, Decembernek 28^{kán} '789.

L: OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/140-141.

Aranka jegyzete: Vitéz Imreh Urnak verseiről válaszoltam 16. Jan. 790.

4.

Vályi András levele Aranka Györgyhöz

Miskoltz 5^{dik} Martz. 790.

Édes Barátom!

Amelly nap szerentsém van kedves leveled vételéhez, azon válaszolok; valóban nagyon meg-nyugodtam, hogy a kétszeges alkamatosság Darabjaimat kezedhez szolgáltatata, nem kevésbé örülök azon is, hogy az Erdemes volt Professor Pater Szuhányi Ferentz ez által esmértségedhez jut. De tsekély feleletemre lépek. *A sejeles kívánságot* jegyezted meg fordításomban, nagyon helyesen én meg-vallom sietve keresztettem, de ha nem akadtam, és így a környüálláshoz képest nem felelhetek:

Sejpellő kívánság ugyan magában nem szokás; de meg-jegyzem 1) *sejpellő, sejpítő* nálunk egyaránt érthető, sőt kedvesebb a tsinosabb Nemnél az első *Sejpellő kívánság*, ámbár közönséges szóllásban nem szokás, de azért minthogy a nagy kívánságtól fel-hevült ember tsak dadog, félen húllatja a szót vagyis sejpellő, minthogy a sejpellés felhasználása nyájasabb a dadogásnál, és a Német Szó stylussához is hasonlít alkalmatosabbnak találtam a dadogásnál vagy más egyéb szónál. Illyenek a Poétikumokban gyakort találtaknak: nézd meg a Kazinczy legujabb kedves kis dalját Orpheus ban *nyögdétselő* szellötske: az ember galamb, gerlitzte nyög, közönségesen nem él, állatról soha sem-mondják, és még alkalmaztatja a

szélre is, hogy a szóban nyájas érzést, gyenge mondás[sal] adjon elő. A Keresztyén érzékenységű zímét sem hagyod helybe, arra így felelhetek 2) 'Isak a leg-első könyvetske is a Fundementom, vagy Zider[ráj]ium mely a' gyermekeknek taníttatik először ezt a kérdést veszi fel: Keresztyén vagy é? elhagy minden substantivumot 's tsak alatta érti. A nagyok közt sem mondják nállunk, én Keresztyén ember vagyok, hanem tsak absolute, sőt az Idegenek sem mondják. —

Nem mondjuk én egy bort iszom, egy kenyeret eszem, az egy embernek dolga; absolute veszi: mind a bort, mind a kenyeret, satb. s azt énis absolute veszem a szállást nem indefinite s azért mondom K[eresz]tyén érz. mind a két articulust ki hagyva.

Még egyet mondanál ha meg nem sértenél. Édes Barátom! sohasem lehetsz fellőlem olly vélekedéssel. Bár az Egek többeket is adnának kik nyelvünk természeti szépségét őrzik, oltalmazzák, nevelik mint Te. *Olta* nállunk mindnyájan úgy elnek azzal, s az illiteratások mondják *óta*, de ezt hibás szállásnak tartjuk, ex autoritate, szokás *olta* olyan particula mely el-múlt időt jelent, vagy a dolognak belső valóságát ez szóban. —

A Levél író. igaz hogy nagyobb süsti, mint a petsenyéje, de az tsak a Gyerekekre nézve mondattatott, ugy azoknak sok nem kell: az olvasott embereket pedig kevésse illeti. Sajnálom drága Barátom; hogy szebb papiroson nyomtatott exemplarral nem kedveskedhetek én jófélére egyet sem nyomtatattam. Az Orpheus is ugyan azon betűkkel, azon papirostra, és formátban nyomtatott, igyekeztem tsinosságán de a betű szedő, minden legények német, sőt nekem az volt szerentséltenségem, hogy a ki jegyzett hibáktól sem tisztítottatott meg. Az Art hibásán és meg fiasitva irtam, a Norma drágább. Az Orpheusban be iktatott Darabjaidat ne szégyenld. É[des] Barátom mindenektől (a kik értenek a dologhoz:) közönségesen aplausust nyert. Én minden Darabjait olvastam Kazinczynál s tisztellem, de a Verebedet alig győzőm olvasni. Az Egek tartsanak meg. Irj sok szépeket. Kazinczy Úr valóban elfáradhatatlan és már most több ideje van. [...] Ugyan kérlek add tudomra mint vélekedsz Te az magyar nyelvbeli accentusok felől, én Horvátal tartok és nyelvünkben háromféle éket veszek észre. *Rövid, kurta* a harmadik sem rövid, sem kurta: azok közönségesen illyenek pedig p.o. tselekedet, mely, tehetség, emberiség, gyermekeinket, neveltetésekre, sat. Ezek a hangzatok szemben tűnök. Öllelek:

Édes Barátom
hű szolgád, barátom
Wályi

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/144–145.

5.

Vályi András levele Aranka Györgyhöz

[Miskóltz,] 31^{dik} Martz. 1790.

Édes Barátom!

El nem tudom halgati neheztelésemet a Posta Tisztekre, hogy Leveleinket valahol tartóztatják; ma van szerentsém betses Leveled vételéhez, s ugyan azon órában van gyönyörűségem is, hogy felelhessek:

Valamint itten mindenek változó mozgásban vagynak, ugy nállunk is, a Vármegyék Repre[sen]tatióji minthogy egyetértve igyekeznek, alkalmasint egyre megyen ki közönségesen. Azt kívánják, hogy mind az Ország, mind a Nemesség, mind a Papi Státus régi állapotjára tétessen által; a tolerantialis disztelen Nevet temessék el, a Német Nyelv muljon s az Igazság ki szolgáltatása tökéletesen a régi mód szerint folyon, a Conscriptio[n]ak hire sem legyen fel, sőt a kímérés könyveit Zemplén, Gömör, Bihar, Abauj, s több Vármegyékben nyilván égették meg, vagdalták, s néhol tömlőtbe tették be: nálunk Conservatio alatt van, minden félelem nélkül. Az Assistens Commandónak terminust tettek az Országból való ki-költözésre s már mennek. Az oskolákban Didactrumok fizetését, a Nemzeti Oskolákban pedig a Német Nyelv tanítását el-tiltották. Mi inactive vagyunk, de fizetésünk foly, ujj Contractust sehol sem köthetünk, sőt a régiek Vigorát is a Vármegye Suspendálta, sőt néhol semmivé tette. A Subalternum Judicium mindenütt el-múlt, és a Királyi petséteket fel-küldték Bétsbe. Minden a kinek tsak módja vagon benne veress nadrágot, kurta magyar ruhát visel, a bugyogót kaputiokot bálós helyeken el-tépték, sőt a Tisztas Asszonyi Nem is magyar főkötőket visel. Az Ifjuság mint a szélkelep zug, tsörög, mozog, s sok azt sem tudja mit tsinál, már némelyek Jóságait is adogatják. Heves Vármegye Királyi pompával ment a Korona őrzésére Budára, most a mieink készülnek, s némelylyek izzadnak bele. A Házakon levő Numerusokat le vakartátták, Szolga Bíró által a Vármegye házárol, másokról 7^{ir}: büntetés alatt.

Változás nagy van és hirtelen. Kérdés meddig tart? és valylyon ugy marad-é mint ithon calculáljuk? Sok a Statz Maxima; és Léopold alkalmasint ada lát, a hová kell.

Adjon az Ég minden Jót – Szabadságot! békességet –!

Még egy Leveledet vehetem, míg Bétsbe felindulnék, s szerentsémnek fogom tartani, ha parantsolatokra lehetek: A mi tőlem ki-telik, nem inkább tselekedem magannak mint Neked. Parantsolj velem. Ha állásomat el nem intézhetem; s hivatalom állandósága, vagy változása felől bizonyost nem tudhatok, megvárom Pesten az Ország Gyűlést. Ki lenne bődögabb mint én, ha ott meg ölelhetnék!

alázatos Szolgád
s hiv barátod
AVályi

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/146–147.

6.

Böltkéri József levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur.

Áprilisnek 7^{ik} napján írott Levelét 23. Ápr. vevén Pesten éppen a könyvbolt előtt, azonnal a Méltóságos Principalis Uram ő N[agysá]ga parantsolatja szerint a Memoires. de francia könyvet 3 Rf. meg vettem, Pesten mulato Filep Urnak hogy bé kötsse, és Bétsből lejövendő Erdélyi kereskedőknek kezekhez adja által adtam. Emellett szollottam Idősb. M. Báro Rháday Úr uttyárolis a küldendő könyvek végett de azt felelte hogy mind eddig is a Verseket le nem irathatta, sőt, hogy a ki nyomtatásra kéri melyekről Postán bővebben fog kérdést tenni. Az ezek eránt való kereséssel nekem nem volt a Méltóságos Ur terhemre, sőt igen kedvesen vettem, jószível tselekedtem, tartom szerentsémnek akár mikor ha szolgálhatok.

Nem kéllem a sok Correspondentiakból mindeneket jól tud a Méltóságos Ur mindaz által hogy tisztán Papirossomat ne küldjem, ezeket ide rekesztem.

Budán a Koronának mind le érkezése, mint ott léte, felette nagy Pompát és költséget okozott a Hazának, már most a negyedik Vármegye Banderiuma áll Strasát a belső viziten a korona mellett mindenik vármegyéből volt 60. 70 egy színű ruhás ifju edjket a másakra véve egy Legénynek lehet tsak a készületiék 200 frtba számlálni, amint a ruhába való cifrálkodásba szintén ugy az ott töltött idő alatt a költségbenis egész a veszteségig viselték magokat, melyből hozzá vetőleg lehet ki számlálni minemű költségsbe kerülhet Magyar Országgnak tsak a korona őrzése.

Budán a Regiát ugy ki ékesítették mindennemű ékességekkel, főképpen azokkal a khinai szövődésű munkákkal, hogy a jó Biro Erdélyi Aszszonyságokis nem tsak bámulással nézhetnék, hanem csudálhatnákis mely mesterség lehessen a Szövésbe.

A Statusok a Diaetahoz nagy készülettel vagynak ohajvta várják azt a napot, melyre oly rég könyörögnek, minden jó végezésekhez reménységet nyujtanak az eddig való környül állások, ha ezután az ördög konkolyt nem hintene. A Restauratiokra még eddig a Vallás végett semmi meg hasonlás nem esett. Pesh V[ár]megyébe a két első Notarius Referensnek. Szolga Birok esküttekis vagynak mind Ref. mind Luther. Hevesbe a 3^{ik} vagy talám a két Notarius Refor[matus]. a Szolga Birokis.

A Septemviratus és Királyi Tábla megint ugy hallatzik hogy Pestre jöne, a Német emberek oszolnak a Consiliumrolis, de mondenütt az alattabb valo hangon beszéllenek.

A Tanittásnak és a Tanulásnak mind helyét, mind modját változtatni akarják.

Az új, Német Törvény szerint fel állitodo Birák és Méregető Commissionok fel emelt fővel parantsolo, bötvenlét mondta legyen, emberek, nagy utálatba vagynak.

Itt mindenbe nagy drágaság vagyon. A tavalyi szük esztendő, az országba forgo sok idegen nép mindent meg drágított, most pedig a feletébb valo nagy szárazság egészszen el rémitett mindeneket. Egy véka tisztá Buza két Rf., egy véka Ros 24 is garas, egy véka zab 20 garas, egy pár közönséges ökör 100 f. mindennek pedig az árra sokat szállott.

A Vármegyék mindenféle a Resscriptumokba igen szépen dolgoztak, némelyek nyomtatásba kiis jöttek, de reménlem mind öszve fogják szedni azt a Munkát, ha öszve szedve ki nyomtatják akárki nem kis gyönyörtésséggel olvashatná.

A napokba M. Groff Teleki Sámuel Ur Eő Excellentiája vissza mene Biharból Bétsbe a Statusoknak nagy figyelmet okozott hogy ez előtt évvel Excellentiás Domokos Urat, most pedig ez eő Excellentiája a Fő Ispányságból nem tsak ki taszitotta, hanem a Rescriptumba feletébb kissebbittette.

Talám hoszszurais ejtett Irásomrol engedelmet kérek és állandoul maradok a Méltóságos Ur

alázatos Szolgája
Böltkéri Josef

Ocsa, 27^a Ápr. 790.

L: OSZK Kt. *Qurt. Hung.* 1994/142–143.

7.

Kendeffi János levele Aranka Györgyhöz

Göttinga 30^{dik} Okt. 790.

Tekintetes Ur!

Kedves Jo Uram!

Az Ur 28^{dik} Julii hozzám utasított Levelét a mellé zárt szép elmélkedésével együtt, minthogy azt még Kazintzi Ferentz Ur is előbb a Kapitány Testvérének, Kazyntzy László Urnak küldötte Íseh Országba, a megolvasásra; tsak ezen a héten vehetém; éppen a Német fordítással együtt érkezett meg; és eszerént kérem ne hogy köteles válasznak oly kősére valo vehetését, az Ur az én restségemnek tulajdonítsa.

Most tehát minekutánna az Urnak ezen szép munkátskáját nagy figyelemmel meg olvastam volna [és ezáltal is tsak a Mindenhatóhoz valo háládatosságra indítottam volna fel azért, hogy t.i. édes Hazánkban is már valaha, az Uralkodok és azoknak Országaikhoz valo kötelességeik iránt az *ilyen* a tsupa jozan okoskodásból folyo, gondolkodás modja, fel ébred, és hogy ez a nagyobb Közönségnek(: Publikumnak:) is, az ő elméjéből azon már Századoktól fogva az Uralkodok lényalóitól beléjek oltattatott, bal és veszedelmes hitet az Királyi fő méltoságnak egyenesen az Istentől nem pedig a Néppel meg egyezett Kötésekből valo eredetét ki törli már valaha] leg első kötelességemnek tartottam az Urnak ezen Joságát melly szerént engemet annak közlésére érdemesnek tartott: különös nagy köszönettel venni, és hogy ezen bizodalmos Joságára az Urnak, ezutánra is érdemtelenné ne tégyem magamat, a mennyire tsekély és még ifjui tehetségeim meg engedik, jól meg fontolt okokból származo gondolataimat, és ítéletemet ezen egész munka és dolog iránt, a mint valoban magam hiszem, ugy az Ur eleibe terjesztetem.

Én a mint azt felebb is emlitém, az Ur szép Munkáját különös nagy figyelmetességgel és örömmel meg olvastam: a Munkának mint hogy jelentkező dolgoknak egyben hasonlítása, két ellenkező fő része is vagyon, az egyik a mellyik Magyar és Anglia Országokrol, a másik a mellyik Austria és Hannoveráról szoll: a mi azt a részt illeti a melly Magyar Országrol szoll, aztat én tsak az én igen gyenge és vékony jártosságommal lett is a Haza törvényeibe, mind igen szentnek és igaznak találtam, a mi pediglen a másik fő részét és ágát a munkának u.m. a melly Austriáról és kivált Hannoveráról szoll, illeti, arról [minthogy már Schlözer Urnál az egész Közönséges Törvényeit tanito Tudományt (:Jus Publicumot:) és a Közönséges Társaságokrol tanito Tudományt (:Politikának:) a több részeit is már mind végig halgattam; és a közönséges órákon kívül is Schlözer Urhoz (mivel igen nagy majd azt mondhatom barátsággal viseltek hozzám:) igen gyakran megyek, hát volt modom benne az eféle dolgokban a vélekedéseit és Tártmányait (:Sententiáját:) ki tanulnom, és magát a Tudományt is a mostani formájában meg tanulnom] bátorodom az Urnak jelenteni, hogy az régibb Német, Közönség Törvényét, Irok (Publicisták) szerént igen régen vagyon irva, hanem a mostani ujjabbak és nevezetesen Schlözer a ki nagy, uj formában öntöje (reformátora) ezen Tudományt, éppen ellenkezőt tanitanak és irnak, és ők éppen azokat állitják és mondják közönségesen a Tanító Székből, a magok Országokrol, a mit az Ur az Irásába a miénkről, p.o. ő tulajdon szovaival élek —:

„Ein Regent er mag Kayser, König, Churfür, oder Herzog seyn, ist nichts anderes als der erste *Bürger* der Staats, Er ist der *erste Diener* des Staats er wird wom State eben so gut besoldet wie ein Dorf Richter, er muss also seine Regenten Plichten eben so gut erfüllen, wie dieser die seinige; erfüllt er sie nicht oder ist gar ein Nichtwürdiger, so kann der Stat ihm den Laufzettel geben” — ugy hasonloképpen a mi azt illeti hogy az Ország akár hol is és p.o. itt Hannoverába tulajdona a Választo Fejedelemmek a ki az Anglus Király arrol mikor erre a dologra jött a Letzkéjén esmét ezeket mondotta:

„Ein Regent muss wie ein Banquie vorgestellt werden nehlich wie wenn mann ein grosses Capital an einen Banquie abgiebt zur Bewahrung und ihm dafür für seine Kosten und Mühe entliche 2. B. oder 3 Procente abgiebt; so ist auch der Regent zu betrachten, der Bürger hat sein Haus, Land, Gut und alles, weil er es bey sich nicht für genug sicher hielt, an den Regenten nur zur Bewahrung abzugeben und Ihm dem Regenten für die Bewahrungs Kosten und seine Mühe entliche procente den Bedüreinsen gemass versprochen; der Bürger bleibt aber eben so wie der Capitalist der völligw Eigenthümer seines Guts; und der sich die Sache anders vorstellt, der macht die Bürger nicht zu *Staats Bürger* sondern zu Slaven, und den Fürsten nicht zu einem Regenten sondern zu einem Despoten, oder zum Hindostanischen Grossmogol...” mellyre nézve maga is böltsen által láthatya az Ur hogy ők ezen (Principiumok:) fő gondolkozások modja mellett az Ur Austriáról és kivált Hannoveráról valo állitmányait, haragos szemekkel olvasnák, és még inkább meg

rágatnák másik részit is a munkának tsak boszszuságbol is, azt mondván hogy a Magyarok öket Despoták Sclávjainak tartják és így ezen okbol gondolora vévén még másokkal is a dolgot, jobbnak láttuk hogy által se adjuk Schlözernek, ő ugy is ilyen hoszszu munkát ő Stats Anzeigenben sem szokott egészen ki nyomtatni, tsak a velejt (extractust) szokta ki írni. az Allgemeine Litteratur Zeitung Iroi is mind Schlözeriánusok.

Reménlem hogy az Ur is ezen valóságos Hazafiuságból t.i. hogy Nemzetünknek akarván szolgálni, még többet ne ártsunk velle, erre határozottatott tsekedetemet mint olyant, nem fogja rossz néven venni, és minthogy most parantsolt leg elébb az Ur vélem és mégis akaratyát nem tellyesithettem, sajnállanám ha e miatt többször is vélem parantsolni meg szünne; mert én valósággal valamit eleitől fogva ennek utánna is különös örömmnek fogom tartozni ha akárkinek is annál is inkább az Urnak tsak leg kissebben is szolgálhatok.

A mi az én tsekélysegeimet illeti, én is egész erőmből és tehetségemből rajta vagyok valahányszor alkalmatosságom vagon az ide kiválokat, fellőlünk és hozzánk barátságos gondolatokra szoktatni, de nagyok az ők felőlünk valo bal itéleteiknek az, hogy még eddig egy jo és tőkéletes Magyar Országi Közönség Törvénye (Jus Publicum Hungariae) se jött a Világ eleibe, és e miatt a nagyobb rész mind minden határok nélkül valo Királyinak (absolutus Monarchának) képzeli a Magyar Királyt, a Német Tsászárba: mert ugyanis a nagy Gatterer Schlözer melylyik a kik tudják a mi Jus Publicumunkat nem tartják nyughatatlanságnak a Magyarba ha minden sic volo sic jubeo-nak nem engedelmeskedik: és így kívánni lehetne hogy egy jo és okos Hazafi neki ülne és egy olyan Jus publicum Hungariaet írna a melyben meg mutatná, hogy a mi ős Törvényeinken fundálodo Jus Publicum Hungariae egyszersmind a Jus Publicum Universaléval/ a minden nemzetek Közönség Törvényével (nem tudom jo ez a szó?) is meg egyezik.

Nem tudom látta é az Ur a Schlözer Staats Anzeijejának az 54^{dik} Lustrit és abban a Magyar Országról valo árticulust a notákban ki tett ellenvetéseire jo volna meg felelni, mert ő jo szivel fel veszi, és egy következendő Lustba maga bé nyomtattná azt mondotta nékem.

Az Ur olvasván a Kurirt, semmi egyéb újsággal nem tudok kedveskedni, hanem vagyok az Urnak

alázatos szolgája
Kendeffi János

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 171–173.

8.

Teleki Imre levele Aranka Györgyhöz

Édes kedves Barátom!

Két renbéli leveledre válaszolok, mostan emberem menvén be, melyekben a mi újságokat irsz, inkább a Tabulae Praeses jo gondolkodásán bökkenek, bizony egy opinion van velem. Öreg embernek nyugodni kell, melyetén soha el nem érek, mert nékem a szerentse ugy osztotta ki, hogy a terhet hordozzam, s mint számárnak a ki a sok tereh alatt ki dül, vége lesz ugy nékem is, és a külömbség tsak az ebben a világban hogy én az enyéme-kért számorkodom, s más a nagyon vágyo telhetetlenségéért, s én akkor végzem mikor ki dülök, s még akkor láttya töbre nem mehet, vagy pedig ki vetik, vagy a kivettetéstől fél, denique ez az élet tsak számárság, néked is van már mint auctornak, egy ösztönöd, mely mely mind önként egy rangban látod magad velem, már láddé, eddig számárkodtál, hogy az okosok tudosok számát szaporítsd, s imé egy Számár meg irigyelette s már tudom, hogy meg tzáfolsz, ismét azon tereh viselésre okott adott. No hát ha meg nem elégszel azzal a Satisfactioval melyet érted adtam, hogy magad bajlodj velle, ime accludálom. Én Schlözernek gondolom, noha itt nints fel téve, és Conert sem írta, hogy ki munkája, de gyanakszom illy okbol mert vizsgál meg jól, hogy az ellened valo munka kezdődik 358^{dik} levelen XVI^{dik} Staatsanzeige, 63^{dik} sect., 39^{dik} Sectio, s ez mégyen a 372^{dik} levelen is végig, de küldöm nekem Conert ugyan ebből a Statsanzeigerből még egy darabot, 385^{dik} levéltől fogva a 416^{dik} levelig, mely így kezdődik:

A. L. Schlözer
Staats anzeigen Heft 64.

Sect. 42. Wilde Intollerantz der*

in Ungarn und Siebenbürgen. [két olvashatatlán szó] J. 1791.

és így Schlözer Uram Zeitungja formában itt ki tette a nevét, mert ez szép munka, Erdélyből ment, tudom ki is írta, el küldeném, de tsak akkor mutatom meg ha látlak, s talám veled is communicálta a ki írta mert jo barátod, amot pedig, ahol oly sületlenül, oktalanul

motskol téged és minket, semmi argumentumodat, okoskodásodat nem refutálván egyébel motsoknál, nevét fel nem merite irni, holot nézd tsak meg, ide ragadot elöl a 357^{dik} levél, ot meg tudjuk, hogy a lengyel Klicinszki neve peroraturának élében vagyon téve, ide pedig fel nem merite irni az a ki ki adta ezen motskot, s nem sokára kereshetik a Schlözertől ki adot Erdélyi irás, másik oka gyanumnak az, hogy nékem ugy jutot eszemben, hogy Te magad mondottad nékem, hogy magad küldötted fel in specie Schlözernek, hogy nyomtassa ki, s tölle nem nyerél approbatiot, s ime szépen ki nyilatkozattata inprobatioját, azért jelentem, hogy ti maurerek, és auctorok, inkább ösmeritek egy mást, ha hadakozni készülsz ellene, ha ő ártatlan meg ne sérsd, noha én bizony szentül hiszem hogy ő az a gaz ember, de hidd el ha Conert meg mutatja az irásom eleget adtam néki, mert meg irtam hogy hazud, mert ez az a munka cum approbatioval nyomtatattot, meg irtam hogy a mely tudatlansággal téged vádol, mintha Német Országon senki se tudná a Magyarok szokását, törvényét, maga alatt vágja le a fát, mert inspeciel ezen refutatioja mutatja ki az ő tudatlanságát és valósággal jól gondolkoztál, hogy a Németek nem tudják a mi szokásunkat törvényeinket, mert a Te munkád szorol szora a Törvényben, s ő látzik ki irtam hol és mely helyeken, olyakat akar meg tzáfolni melyek a Törvényeinkben nyilván vannak, de sokat irtam, többet hét árkusnál, tzikelyenként fel vettem éa nevetségessé tettem ötet minden tzikelyben a hol téged refutálni akar, de nem refutál, hanem mint egy vén asszony zufluchtját a mostkolódásaihoz veszi, s per icodene concludáltam, hogy tehát ő egy haszontalan Verlaudet (= rágalmazó), tudatlan, a ki a maga irásáról maga tudatlanságát alaton characterét el árulja, és így egy huntzfut gaz ember, már ha nyomtatásban okosan ki irod, és az újság irok hartzára botsátod meg valloam nem bännám, de te se tenéd oda a nevedet, hanem mint ha egy jo barátod nem szenvedhetné, s ugy irta volna jo barátja nevét és hazája btsületét oltalmazni, nevezetesen melyet én is ki nem tettem, el ne felejténéd; hogy azt írja a titulusában hogy aufrichten 2do midön azt írja hogy mi az a 4000^{ből} álló nemesség a parasztság ellen a melynek száma véghetetlen abbol meg lehet bizonyítani, hogy még ő adna alkalmatosságot a parasztságnak arra, hogy támadást inditson, és meg teszik hogy maga is paraszt, de nints helyem s idöm többet is írnek mit irtam nevezetesen azt is irtam, hogy Hanoveranus nem tarthatja magát meg sértetnek, mert az igaz ha portiot nem ad ugy a Te hibáidat se, ha portiot ad vagy fejétől vagy földjéből adja, az egyik sem nintsen. Szeretném ha mit irsz tractaakarnám mjnek előtte ki botsátanad, velem communicálnád. Ki tudja én is jot tudnék hozzá szólni. Aldjon Isten

A feleségem köszöntet, maradok igaz barátod

Hosszufalu, 7. X^{br}(dec)1790.

Gr. Töleki Imre

P. S. alig ha minden marhámbol ki nem fogyok, a falumba és körül nagy marha dög van.

ENYEDI SÁNDOR

Kiadatlan Csokonai-bejegyzések. A csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium könyvtárában négy könyvben eddig részben ismeretlen Csokonai-bejegyzésre bukkant Viola Ernő könyvtáros, akinek ezúton köszönjük, hogy a szóbanforgó szövegek másolatát volt szíves a rendelkezésünkre bocsátani. E könyvek-ből hármát Csépan István, az iskola felügyelője, egyet pedig Horváth Ádám, Csokonainak a Kollégiumból ismert jóbarátja, Sárközy Istvánnak, a Csurgói Gimnázium egyik alapítójának sógora ajándékozott az iskolának. Csokonai sajátkezü, latin nyelvű bejegyzése az adományozás tényét örökíti meg.

A szóbanforgó kötetek könyvészeti leírása:

Bibliothecae rhetorum. Liber dramaticus. Auctore: P. Gab. Francisco le Jay, e societate Jesu., cum facultate superiorum et privilegio Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Joannis Andr. de la Haye, Bibliopolae Academici. Anno M D CC XXVII. (1710-es lelt. sz.)

A belső címlapon számos, nem Csokonaitól származó, idegen eredetű, kéziratos bejegyzés található. Itt szerepel emellett a könyvtár pecsétje is.

Bibliotheca Rhetorum. Praecepta et exempla complectens, quae ad poeticam facultatem pertinent, tomus quartus; discipulis pariter ac magistris perutilis. Auctore: P. Gab. Franc. le Jay, e. soc. Jesu. Excusa Parisiis Anno M.DCC. XXV. Recusa Monachii Anno M. DCC. XXVI. Superiorum Permissu Et Privilegio Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Jo. Andreae de la Haye, Bibliopolae Academici. (1738-as lelt. sz.)

A belső címlapon, valamint a Csokonai-bejegyzéssel szemközti lapon ismeretlen eredetű jegyzetek (utóbbi helyen kétszer vastagon áthúzva, ami a Csokonai-szövegen is nyomot hagyott). A belső címlapon a leltári szám, valamint a könyvtár pecsétje található.

Bibliotheca Rhetorum. Praecepta et exempla complectens, quae tam ad Oratoriam facultatem, quam ad Poeticam pertinent. Discipulis pariter ac Magistris Perutilis Auctore: F. Gab. Franc. le Jay, e. societate Jesu. Excusa Parisiis A. M DCCXXV. Denuò recusa Monachii A. M DCCXXVIII. Cum Facult. Super. Et Privileg. Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Viduae Joannis Andr. de la Haye, Bibliopolae Academici. M DCC XLI. (12123-as lelt. sz.)

A belső címlapon a leltári szám, valamint a könyvtár pecsétje látható. A szemben lévő oldalon találjuk Csokonai kézírását, ami alatt szintén ismeretlen eredetű bejegyzések vannak (az egyik áthúzva).

Atlas Portatilis, Oder: Compendieuse Vorstellung Der gantzen Welt/ in einer kleinen Cosmographie, Der gruenenden Jugend zum Besten. in XXX. saubern Land-Charten/ mit Einer kurzen Erläuterung zum andernmal heraus gegeben. — Nuernberg/ Verlegt und zu finden bei Johann Christoph Weigel/ Kunsthändlern. Gedruckt bei Johann Ernst Welbulnern. An. 1724. (2480-as lelt. sz.)

A belső címlapon ismeretlen eredetű jegyzetek találhatóak, valamint a könyvtár pecsétje. A Csokonai-szöveg fölött és alatt ismeretlen eredetű bejegyzések, valamint ezek egy részének lehúzósa, satírozása látható. A szemközti oldalon áll a leltári szám, illetve egy szintén ismeretlen jegyzet, 1780. nov. 17-dikei dátummal.

Csokonai bejegyzései, valamint e szövegek fordítása:

A Csepántól kapott könyvekben az adományozást rögzítő beírás szinte teljesen megegyezik, így a három szöveget csupán egyszer közlöm, és csak az eltérésekre hívom fel külön a figyelmet.

Csokonai helyenként ponttal, máshol ligatúrával (esetenként mindkettővel) ill. egybeírással rövidít, ezeket minden esetben szögletes zárójelben oldottam fel. Az s jelölése nem egységes, néha $\int$ -sel történik, én egységesen s-t írok.

Ex gratuita Oblatione Perillustris ac Generosi Domini Stephani Csepán, Plurium J[ustus] Dominiorum Fiscalis, huiusq[ue] Vener[abilis] Tractús atque Gymnasii V[ice]Curatoris possidet Gymnasium Csurgóiense. Sig[nificavit] d[ie] 12^a Junii. 1799. M.Csokonay m[anu]pr[opria] (11710-es lelt. sz.)

11938-as lelt. sz.: Itt az *atque Gymnasii* helyett az azonos jelentésű *Gymnasiique* áll, míg a 12123-as lelt. sz. alatt szereplő bejegyzésben e szavak egyike sem található meg (ez természetesen a fordításban is eltérést okoz).

A három szöveg fordítása:

A kiváló és nemes Csepán István Úrnak, ezen tekintetes Esperesség és a Gymnasium Vicekurátorának — sok peres ügy méltó ügyvédjének — önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. június 12. napján Csokonay M., saját kezével.

A harmadik szövegben van némi eltérés: ... ezen Tekintetes Esperesség Vicekurátorának ... A többi rész megegyezik a fentiekkel.

Ex gratuita Oblatione Perillustris ac Generosi Domini Adami Horváth, I[llustrissimi] Co[m]m[un]is Simighiensis Assessoris Tabula Judiciariae, per Incl[usum] Regn[um] Hungariae Jurati Fori Utriusq[ue] Advocati, Jurati pariter Geometrae, possidet Gymnasium Csurgóiense. Sig[nificavit] d[ie] 12^a Junii. 1799. M.Csokonay m[anu]pr[opria] (2480-as lelt. sz.)

A szöveg fordítása:

A kiváló és nemes Horváth Ádám Úrnak, az előkelő Somogy vármegye törvényszéki táblája ülnökének, a híres Magyar Birodalomban a törvénykezésben mindkét jogtudomány felelős ügyvédjének, ügyvédnek és földmérőnek önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. június 12. napján Csokonay M., saját kezével.

(Laczkó András is közöl egy fordítást – *Csokonait Somogyban érő hatások*. In: *Vitéz Mihály ébresztése*. Kaposvár, 1985. 57. l. –, az eredeti szöveget azonban nem.)

Ezúton mondok köszönetet Imre Mihálynak, aki a latin szövegek értelmezését és fordítását adta, és Debreczeni Attilának, akinek a segítsége nélkül munkám nem jöhetett volna létre.

Az első három könyv szerzője tehát le Jay, Gabriel Francesco (1657–1734), aki a francia jezsuita mozgalom kiemelkedő képviselőjeként dolgozott a párizsi Ludowici Magni Kollégiumban. A *Bibliotheca Rhetorum* kötetei mellett többek közt egy József-trilógia és számos fordítás fűződik a nevéhez (görög szerzők műveit ültette át franciára). Fordításai nagy vitát váltottak ki: a francia Bettenger plagizálással vádolta őt. Később azonban egyértelműen bebizonyosodott, hogy e vád alaptalan. A *Bibliotheca Rhetorum*-kötetek – szöveggyűjtemény voltuknál fogva – nagy valószínűséggel iskolai oktató célt szolgáltak.

Az utolsóként felsorolt munka egy kozmográfiai atlasz, szerzője ismeretlen. A kozmográfiai korbán igen elterjedtek voltak, Nürnberg volt az egyik fellelőváru: a leghíresebb kartográfiai kiadók itt működtek. A szóbanforgó atlasz kiadója – amint az a címlapon is olvasható – egy bizonyos Johann Christoph Weigel, aki a híres nürnbergi kiadó dinasztia tagja. Bátyja, Christoph Weigel alapította a kiadót, s a két testvér még hármán követték a családból. A címlapról leolvasható továbbá az is, hogy a gyűjtemény (hiszen harminc térképről van szó) kifejezetten a fiatalok számára készült, tehát valószínűleg oktatási célokat szolgált. Ezen kijelentés fontossága (és *Bibliotheca Rhetorum* köteteire vonatkozó is) akkor válik nyilvánvalóvá, ha megvizsgáljuk az adományozás körülményeit.

1799 májusától 1800 februárjának végéig Csokonai Csurgón tanítószkodott. A gimnáziumba való felvétele körüli huzavona csak megerősítette benne a bizonyítási vágyat: a csurgói gimnázium diákjainak a lehető legtöbbet adni, még e rövid idő alatt is. E szándék vezette akkor is, amikor elhatározta, hogy oktatási kézikönyveket szerkeszt a tanulóknak. Sárközy Istvánhoz, a gimnázium egyik alapítójához intézett levelében ezt írja. „... ami kicsinyt, jót akarván az enyémekek fejébe verni; a legjobb principiumú és rendű könyvekből kívánok nékiek rövid systemát s iskolai kézikönyvet, amely zsinórjok legyen nékiek, az én bővebb magyarázatomra készíteni.” (Csurgó, 1799. jún. 2.). Mivel a saját könyvei Komáromban maradtak, kénytelen volt a kívánt példányokat barátaitól, ismerőseitől megkérni. Bár a szóbanforgó könyvekre leveleiben ezidáig nem találtunk utalást, mégis nagyon valószínű, hogy ezek is, különösen a kozmográfiai atlasz, Csokonai áldozatos munkájának köszönhetően kerültek az iskola lajstromába. E feltételezést méginkább megerősíti az a tény, hogy a gimnáziumban ezidőtájt Csokonain kívül csupán egyetlen másodtanító, a hagyományos módszerekkel okító Kovács István dolgozott, akivel – s ezt Festetics grófnak, az iskola támogatójának levele is bizonyítja – éppen amiatt voltak megelégedve, hogy újítások helyett a jól bevált módon oktatta diákjait (l. Vargha B.: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1974. 246. l.). Neki tehát nem állt érdekében az új könyvekből való oktatás. Annál inkább a reformáló szándékáról ismert Csokonainak, aki a már említett, Sárközyhez intézett levelében éppen egy geográfiai könyvet, nevezetesen „*Fabri professor Geographiáját*” kéri, és sorából az is kitűnik, hogy nem csupán ezt a munkát s annak íróját, de elődjének, Büschingnek a munkáit is igen jól ismeri (erre egyébként más levelekben is találmunk utalást). Így tehát nem lehet légből kapott az a feltételezés, hogy a korban oly divatos kozmográfiai munkák egyike, amelyet éppen a már a Kollégiumból ismert költőbarát, Horváth Ádám, Sárközy sógora adományozott a gimnáziumnak, Csokonai kérése folytán került az iskola birtokába. (A fenti levél egyébiránt 1799. jún. 2-án kelt, mindössze tíz nappal az adományozás bejegyzése előtt! Horváth sógorától, de magától Csokonaitól is tudhatott a kérésről.) A *Bibliotheca Rhetorum* kötetait Csépan Istvánnak, a gimnázium felügyelőjének jóvoltából birtokolja az iskola.

A Sárközyhez íródott Csokonai-levelében olvashatunk a költő terveiről az oktatási segédeszközöket illetően. Tudjuk továbbá azt is, hogy – verstankönyve mellett – kis latin tankönyvbe kezd, valamint több prózai dolgozatot is készít. Nyilvánvaló tehát, hogy igen erős volt benne a szándék: minél több és jobb iskolai kézikönyvet szerkeszteni a diákoknak. Így nagyon valószínű, hogy a szóbanforgó könyvek is ezzel a céllal kerültek a gimnáziumba.

Ezek a bejegyzések ennél fogva többet mondanak számunkra, mint amennyit első pillantásra gondolnánk: rávilágítanak arra a baráti összefogásra, ami a költő megsegítésére szerveződött. E háttér megléte nélkül Csokonai nemcsak a terveit megvalósítani, de megélni sem lett volna képes. Hiszen leveleiből, mások feljegyzéseiből azt már eddig is tudtuk, hogy kik segítették a csurgói álláshoz: a költő barátja, Szokolai Dániel, megyei esküdt (később főjegyző) ismertette meg őt Festetics gróffal, ugyanő ajánlja Csokonait a gimnáziumba tanárnak már 1798-ban, a gróftól azonban ekkor még csupán ígéretet nyer. Az ezidőtájt Nagybjomban élő Horváth Ádám mutatja be sógorának, Sárközy István főszolgabíró egyházmegyei gondnoknak a költőt. Csokonai és Sárközy kapcsolata szinte az első pillanattól kezdve bensőséges, a főszolgabíró nem csupán örök barátságát, de otthonát – s ezzel gazdag könyvtárának használatát! – is felajánlja Csokonainak. A gimnázium alapítója a későbbiekben is segíti őt. Miután Csépnán János (alsóki prédikátor), az iskola kisegítő tanára a költőt ajánlja tanítónak, Sárközy boldogan voksol mellette, s leveleiben maga igyekszik megnyugtatni a gróftól, hogy Csokonai segédtanítóvá kinevezése nem volt helytelen döntés. Csépnán István, Szentgyörgyi esperes és Sárközy egyaránt értesítették a gróftól a költő munkába állásáról, azonban mindhárman csak utólag, egymás után, eltérő időpontban, mintegy fokozatosan hozzászoktatva Festeticset a gondolathoz (Csépnán 1799. június 6-án, Szentgyörgyi 1799. június 13-án, Sárközy pedig 1799. június 17-én), kihangsúlyozva azonban, hogy Csokonai csupán *interimáliter*, azaz ideiglenesen tanít. (Ezen levelek összevetését, valamint a költő alkalmazása körüli huzavona elemzését megtalálhatjuk Boros Dezső: *Adalékok Csokonai csurgói tanárságához* c. tanulmányában; In: *Studia Litteraria*. Tomus VII. Debrecen, 1969., 93–108. l.) Boros Dezső szerint e tényekből feltételezhető: „a tractualis gyűlésen előre megállapodtak abban is, miképpen értesítik Festeticset Csokonai alkalmaztatásáról, talán még a sorrendet is meghatározták: Csépnán jelentse a tényt és indokolja ... a szükségességét, Szentgyörgyi ... fogalmazza meg, hogy Csokonai megbízása már rég megtörténhetett volna, és Sárközy részletezze Csokonai munkáját, s ezzel bizonyítsa az eljárás helyességét.” (Boros, 99. l.)

Csokonai tehát ideiglenesen Csurgóra kerül, segédtanítónak. Körülményei azonban oly szegényesek, hogy barátai segítsége nélkül nemigen boldogulna, még az étkezéssel, a ruházkodással is gondjai vannak. A papnénál kosztol, s levelei tanúsága szerint ezt nagyon kínosnak tartja, nem akarván másnak a terhére lenni. Nem panaszkodik, pedig még egy váltás ruhája sincsen, a vizsgaelőadásra Sárközy hoz neki egy rend ruhát. Segítik tehát, ahogy tudják. De vajon kik is ezek a barátok? Horváth Ádámot nem kell bemutatnunk. Sógorának, Sárközynek a neve is ismert, felvilágosult, irodalompartoló köznemes, Kazinczy (!) barátja. Csépnán István – aki az iskola gondnokaként mindenben támogatja a költőt – gazdag könyvtárában pedig „ott sorakozott mindaz, amiért Tempefői és Rozália rajongtak” (Pukánszky Kádár Jolán: *Szűnművek II. Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Bp. 1978. 317. l.). Ennél többet árul el azonban róluk az a tény, hogy Sárközy Blumauer fordítója, Csépnán pedig Klemens Werthes Zrínyi-dramájának átültetője (Pukánszky, uo.). Az irodalomban ily módon is jártasak: nem véletlen, hogy Csokonai bennük és Horváth Ádámban rokonlelkekre talált. Bármely munkára volt is tehát a költőnek szüksége, bátran kérhetett efféle segítséget pártfogóitól, mint ahogy azt meg is tette (l. a Sárközyhez íródott fenti levelét). Így joggal feltételezhető, hogy a fenti könyveket is Csokonai kérte és kapta annak érdekében, hogy megfelelő iskolai könyvsorozatot állíthasson össze diákjai számára. Talán felesleges is annak felvetése, hogy Csokonai eme buzgalmat az iskola pártfogói természetesen csak örömmel fogadhatták!

A Szentgyörgyi- és a Sárközy-levél datálását, valamint e leveleket olvasva arra a megállapításra juthatunk, hogy a könyvek átvételekor mindketten jelen voltak (de legalábbis az adományozó Sárközy), hiszen a bejegyzésen az 1799. június 12-diki dátum szerepel, s Szentgyörgyi egy nappal később tudósít a csurgói viszonyokról és Csokonai ottlétéről; Sárközy pedig június 17-én írja: „Hivatalombul annyi időcskét szakasztván, hogy itt való Oskola mostani állapotját meg tekintsem, nagy örömmel tapasztaltam, hogy interimáliter substittus Csokonai Ur a Tanulóknak teljes Contentumokra és nem kevés épülettel járjon el kötelességében.” Tehát a június 17. előtti időszakban járt Csurgón, s e szívélyes szavakat talán nem csupán a gróf meggyőzésének célja, hanem Csokonai buzgalmanak, a kapott könyvek felett érzett örömeinek látása is mondatta a főszolgabíróval.

Barátai tehát boldogan teljesítették a költő kérését: összefogásukat és segítő szándékukat bizonyítják ezek a könyvek, ily módon válnak fontos adalékká a Csokonai-kutatás számára.

A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről — Földrajzi leírások a 18. századból.

A jelen tanulmány első része a 18. század magyar nyelvű geográfiai irodalmát vizsgálja.¹ Utal azokra a műfajokra, amelyek előkészítették a földrajzi leírás létrejöttét. Bemutatja az egyes szerzők ilyen témájú munkáit, és a művek alapján kísérletet tesz arra, hogy kategóriákba sorolja azokat, illetve körvonalazza gyakorlati hasznukat és közönségüket. A közelebről vizsgált időszak, mintegy ötven esztendő magyar nyelvű földrajzi leírásai és azok metodikája, úgy tűnik, főként az iskolai képzéshez kapcsolódnak. Ebből eredően a tanulmány második része a protestáns népiskolai oktatásban tananyagként előírt — a szakirodalomban részletesebben még nem tárgyalt — Lázár János-geográfiával foglalkozik. A rendelkezésre álló anyag áttekintése kapcsán két kategóriába sorolhatók e művek; így közvetlenül oktatási célokra íródott munkákról, és tudományos-enciklopédikus szándékú művekről beszélhetünk. Hangsúlyozandó, hogy a jelzett írások többsége 1772 előtt keletkezett, de alapcéljukat tekintve már a felvilágosodás művelődési törekvéseit körvonalazták.

I. Az előzmények vázlatos áttekintése kapcsán utalhatunk arra, hogy a geográfia tudománya már a középkorban fontos szerepet kapott. A quadrivium részét képezte, s feladata volt a geometria kapcsán a földrajz tanítása is. A reneszánsz korában Rudolf Agricola egyik 1484-es levelében² a hegyek, folyamok, földrészek ismeretét szorgalmazta. Honterus János, a szász reformátor a személyes megfigyelések fontosságát hangsúlyozta, s meghonosította az iskolákban a tanulmányi kirándulásokat. A 16–17. században latin nyelvű disszertációk, alkalmi versek egész sora készült a földrajzi ismeretek jegyében.³ Megírásuk célját tekintve különbözőek voltak e művek: volt, amelyiknél a politikai-publicisztikai jelleg dominált [Reichersdorffer], míg mások a kereskedők Magyarország iránti érdeklődésére feleltek [Krekwitz]. A 17. század közepétől egyre több, magas színvonalú, tudományos igénnyel íródott mű keletkezett.⁴ Mindezek létrejöttét elősegítette a modern értelemben vett természeti földrajz kibontakozása, az enciklopédikus állameszmék létrejötte, valamint a természettudományok kibontakozása [asztronómia, geofizika, geológia]. Az oktatás különböző szintjein [népiskola, gimnázium, egyetem] egyaránt képviseltette magát a geográfia tudománya, bár időközben jelentős szemléletbeli átalakuláson ment keresztül. Nem volt egyértelmű például a geográfia helyének kijelölése a tudományok sorában. Kezdetben a természettudomány részeként, majd a bibliai történelemmel, később a történelemmel együtt tárgyalták, míg végül önálló tu-

¹ A tanulmány a földrajzi leírásokat tárgyalja, és nem foglalkozik — tematikailag ugyanis nem ide tartozónak véljük — az államismereti irodalom kiadványaival, és az ún. helységnévtárakkal sem. Itt utalunk arra, hogy a 18. század irodalma gazdag az idegen nyelvű, főként német, latin és francia geográfiai leírások tekintetében is. Ezen művek jelentős része feldolgozatlan. A tanulmányban előforduló magyar nyelvű geográfiai leírások időrendi táblázatát külön közöljük (I. Függelék).

² Idézi: MÁRKI Sándor: *A földrajz-tanítás története Magyarországon* = Földrajzi Közlemények 1891. 268–269. — Rudolf Agricola-ról: MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. Bp. 1881. 36–46.

³ 16–17. századi magyarországi latin nyelvű földrajzi leírások: — HONTERUS János: *Rudimenta Cosmographica*. Brassó, 1542. RMK II. 28. — Georg REICHERSDORFFER: *Chorographia Transylvaniæ... Bécs, 1550. RMK III. 389.* — FRÖLICH Dávid: *Medulla Geographiæ Practicæ Peregrinantium imprimis usui... Bártfa, 1639. RMK II. 536.* — UÓ: *Bibliotheca seu Cynosura Peregrinantium, hoc est Viatorum... Ulm, 1644. RMK III. 1628.* — ROSNER Mátyás: *Dissertatio Geographica*. Wittenberg, 1660. RMK III. 2129. — Georg KREKWITZ: *Totius Regni Hungariæ superioris et inferioris accurata descriptio*. Das ist: Richtige Beschreibung des gantzen Königreichs Hungarn... Frankfurt–Nürnberg, 1685. RMK III. 3344. — UÓ: *Totius principatus Transylvaniæ accurata descriptio*. Das ist: Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthums Siebenbürgen... Nürnberg–Frankfurt, 1688. RMK III. 3505. — Amos Johannes COMENIUS: *Orbis sensualium pictus*. Brassó, 1675. RMK I. 1173/a. — HEVENESI Gábor: *Parvus atlas Hungariæ... Bécs, 1689. RMK III. 3549.*

⁴ A jelzett időszakról: H. BEDE Piroska: *The science of geography in the XVIth and XVIIth centuries as reflected in Apáczai Csere's Hungarian encyclopaedia*. Debrecen, 1973.

domány lett. Johann Heinrich Alsted felosztásában⁵ tizenkét elméleti és öt gyakorlati tudományt különböztetett meg a hét szabad művészetén kívül. Az elméleti tudományok között a metafizikával, fizikával és kozmográfiával együtt tárgyalta a geográfiát. Alsted *Encyclopaediája*⁶ is mintául szolgált Apácai Csere Jánosnak *Magyar Encyclopaedia* című műve megírásakor,⁷ amelynek a „csinálmányokról” szóló, VIII. részében az ember manuális műveit rendszerezte. Ide sorolta a földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket.

Amikortól a vándordíák típust felváltotta az utazó nagyúr, akinek honi neveltetését peregrináció fejezte be, akkortól naplók (Szenci Molnár Albert, Miskolczi Csulyak István),⁸ útleírások (Szepsi Csombor Márton)⁹ jelzik a geográfia tudományának a kezdeteit.¹⁰ A 18. században, a kései barokk időszakában a történetírás népszerűsítése mellett kiemelt szerepet kaptak az anyanyelvű földrajzi írások. A magyar nyelvű földrajzok mellett nem elhanyagolható kötetek születtek német nyelven (Lebrecht Mihály, Korabinszky János Mátyás, Windisch Károly Gottlieb tollából).¹¹ A század közepén észlelhető laicizálódási folyamattal összefüggően a mindennapi élet jelenségei kerültek a figyelem középpontjába. A világias jelenségek értékének megnövekedésével egyidőben figyelemre méltó a magyar nyelv ügyének fokozatos térnyerése, sőt „a magyar nyelv ügyének felkarolása az értelmiség lényeges törekvései közé tartozott.”¹² A laicizálódás tartalma elsősorban abban az „alkalmazkodás”-ban nyilvánult meg, amely a nemesség igényeit vette figyelembe. Eme igényeket a korban a történeti kiadványok mellett az érdekességekkel, egzotikus részletekkel bővelkedő földrajzi olvasmányok elégítették ki. A 18. század második felében a természettudományok fellendülése az analitikus megfigyeléseket vont maga után, és sürgette a szintézist a földrajz résztudományainak a kutatásában.¹³

⁵ JOHANN HEINRICH ALSTED: *Systema mnemonicum duplex*. Francofurti, 1610. I. a. 12. Idézi: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN: *Topica Universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*. Hamburg, 1983. 125.

⁶ JOHANN HEINRICH ALSTED: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Hernborn, 1630.

⁷ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Magyar encyclopaedia*. Sajtó alá rend. és bev. BÁN Imre. Jegyz. ellátta: GYENIS Vilmos. Bp. 1959.

⁸ SZENCI MOLNÁR ALBERT nagyírást latin nyelvű naplóját DÉZSI Lajos adta ki. *Szenci Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. Magyar fordításban: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1976. 470–551. – MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN *Diáriumának* ismertetése: RMKT XVII/2. 304–312. Részlet olvasható belőle: *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. A válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek MONOK István munkája. Bp. 1990. 301–312.

⁹ SZEPI CSOMBOR MÁRTON: *Europica varietas*. A szöveget gondozta és magyarázta KULCSÁR Péter, az előszót KOVÁCS Sándor Iván írta. Bp. 1979. (RMPE 1.)

¹⁰ A geográfia fogalmának egy igen korai magyarítási kísérletére példa: „Az földnek meg [írása] mérese [avagy] Érgofia.” (Ambrosius CALEPINUS: *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni, 1585. Kiadása: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rend. MELICH János. Bp. 1912.)

¹¹ LEBRECHT Mihály (1757–1807): *Versuch einer Erbbeschreibung des Grossfürstenhumbs Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1789. – WINDISCH Károly Gottlieb (1725–1793): *Historische und geographische Beschreibung von Ungarn*. Wien–Pressburg, 1772. illetve *Kurzgefasste Erbbeschreibung des Königreichs Hungarn*. Pressburg, 1772. – KORABINSZKY János Mátyás (1740–1811): *Geographisch-historisches und Producten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. (Regiszterei, térképmelléklete, illetve táblázata, – a magyar királyok és uralkodói idejük – révén hasznos oktatási segédkönyv lehetett.)

¹² BÍRÓ Ferenc: *A barokk és felvilágosodás között* (A magyar irodalom a XVIII. század középső évtizedeiben) = It 1990. 217.

¹³ A nemzetközi geográfiai irodalom kapcsán: ENGELMANN, Wilhelm: *Bibliotheca geographica*. Verzeichnis der seit der Mitte des XVIII. Jhs. bis ... 1856 in Deutschland erschienenen Werke über Geographie und Reisen ... Landkarten ... Amsterdam, 1965.

A magyar nyelvű földrajzi leírások kezdeteiről rendelkezésünkre álló adatok nem egybehangzóak. Csinády Gerő tanulmányában¹⁴ számbavette a különböző vélekedéseket. A kötetek keletkezési idejét tekintve megállapítható, hogy a legkorábbi magyar nyelvű munka elkészítése Vetsei (Pataki vagy Pap?) István (?–1743)¹⁵ nevéhez fűződik, aki a mesterének, az ifj. Csécsi Jánosnak a latin nyelvű munkáját ültette át magyarra 1741-ben. Csinády idézett felsorolását kiegészíthetjük még Lázár János, Losonczi István, Szatmárnémeti Pap István és Váradi Baranyi László írásával, amelyeknek különösen a 18. századi népiskolai oktatásban volt szerepük.¹⁶ E művek esetében talán nem is a primátus kijelölése az elsőrendű feladat, hanem az, hogy ráirányítjuk a figyelmet ezekre az írásokra, és a maguk helyén, a honi földrajzi írások tematikájában tárgyaljuk őket. A többnyire latin, német és francia alapokra visszamenő fordításokat a fordítók olykor kiegészítették egy-egy adattal olvasmánybeli, vagy személyes megfigyeléseik alapján. Az egyes szerzők olvasták, olykor kivonatolták egymás műveit, vagy annak részleteit.

A geográfia oktatása a 18. században mind az ún. kisiskolákban, mind a gimnáziumban szerepet kapott. A jezsuiták tankönyve (*Rudimenta historica*)¹⁷ tükrözi a kor felfogását, amely a földrajznak három részét különítette el. Eszerint a törzsanyagot a történelmi események képezik, míg az időbeli felosztás a kronológia, a térbeli pedig a földrajz tárgyköre. A tankönyv mintául szolgált a piarista gimnáziumokban a földrajz tanításakor, sőt a tárgyból versenyeket, ún. academia historico-geographica üléseket rendeztek. A gimnáziumi tanulók tanulmányaik első két évében foglalkoztak Magyarország történelmével és

¹⁴ CSINÁDY Gerő: *Legrégibb földrajzi tankönyveink* = Pedagógiai Szemle 1959. 458–469. – HUNFALVY János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I.* Pest, 1863. 2. FRÖLICH Dávid: *Medulla geographiae practicae...* (Bártfa, 1639. RMK II. 536.) című írását datálta az első geográfiai munkaként. MÁRKI Sándor (*A földrajz-tanítás története Magyarországon* = Földrajzi Közlemények 1891. 268–288.) VETSEI (PATAKI vagy PAP?) István: *Magyar Geográfiját* (Megírás: Pécs, 1741. Megjelenés: Nagy-Károly, 1757.) jelölte meg a kezdetek tárgyalásánál. Ez a munka azonban az ifj. CSÉCSI János latin nyelvű művének (*Geographia concinnata studio Johannis Tseetsi Joh. fil. Coll. Ref. S. Patakini Professoris et dictata Auditoribus ad calamum Anno 1732.*) fordítása az eredeti szerző nevének a feltüntetése nélkül. ECSEDI István (*Az első földrajzi tankönyv magyar nyelven* = Földrajzi Közlemények 1911. 44–45.) VÁRADI BARANYI László: *A geographiai tudományak első kezdete.* [Halle, 1749.], VARGHA György (*A földrajztanítás fejlődése és jelenlegi helyzete hazánkban I.* TELEKI Pál – VARGHA György: *Modern földrajz és oktatása.* Bp. 1923. 174–189.) SZEPSI CSOMBOR Márton útinaplóját (*Europica varietas.* Kassa, 1620.), CSINÁDY Gerő pedig (CSINÁDY: *i. m.* 461.) HONTERUS János: *Rudimenta Cosmographia.* (Brassó, 1542. RMK II. 28.) című művét tartja számon az előhírnökök számbavételekor.

¹⁵ VETSEI (PATAKI vagy PAP?) István fordításáról: SZILY Kálmán: *Az első geográfia magyar nyelven* = ItK 1891. 47–51.

¹⁶ LÁZÁR János: *Gyermekek Geographiája.* Szeben, 1750. – LOSONCZI István: *Hármas kis tükör.* Pozsony, 1771. – SZATMÁRNÉMETI PAP István: *Magyar Ország Verseken-való Rövid le-írása.* Nagy-Károly, 1760. – VÁRADI BARANYI László: *Rövid magyar geographia.* Pest, 1796. (ECSEDI István *i. m.* megállapította, hogy VÁRADI BARANYI László, – aki Marburgban Christian Wolffnál is tanult – 1749-es, ugyancsak geográfiai témájú munkájának [*A geográfiai tudományak első kezdete.* Halle, 1749.] Johann HÜBNER: *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie.* [Regensburg, 1746.] című műve volt a forrása. Baranyi 1749-es művét említi BOD Péter is [*Magyar Athenas.* Szeben, 1766. 200.] a „Nevetlen könyvek” című részben.)

¹⁷ *Rudimenta historica sive brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi.* Nagyszombat, 1735–1739.

földrajzával. Bajtay Antal,¹⁸ — aki 1752-es tantervi reformjában szorgalmazta a földrajz és a történelem oktatását — földrajzból Tomka-Szászky Jánosnak,¹⁹ a pozsonyi evangélikus gimnázium igazgatójának a tankönyvét ajánlotta magyar és német fordításban. Mészáros István a protestáns iskolák órarendjeinek áttekintése kapcsán megállapította, hogy a kollégiumok alsó és középső szintjén a földrajz oktatására „a gróf Lázár Ur ő Excellenciája által fordított Geographia tanítását rendelték el.”²⁰

Az oktatási célokra íródott kötetek többnyire azonos séma szerint épültek fel. A világrészek felsorolása után Európát mutatták be a szerzők, és szinte mindannyian említették az Európa-„Lány”-„Szűzlány”-„Fabulás Lány”-toposzt,²¹ és az európai országokat a lány alakjának a leírásán keresztül mutatták be. Magyarország helyének a meghatározásánál megegyeznek a közléseik, hogy az elhelyezkedése szerint a lánynak „a jobb hona allya.” A kötetekben az egyes fejezeteken belül a tárgyalt ország határai, folyói, nevezetességei számbavétele következett. Az egyetemmel, jeles főiskolával rendelkező városokról is említést tettek. Az egyes szerzők azon túl, hogy idegen nyelvből fordítottak, valószínűleg egymástól is tanultak, és a kortársak felhasználták egymás megfigyeléseit is. A megírás és megjelenés között olykor akár több esztendő is eltelt. A kötetek közötti szerkezeti eltérések többnyire csekélyek, és olyan kérdéseket érintenek, mint a kötet céljának a megfogalmazási módja, és annak helyi elrendezése, amely az esetek többségében az előljáró beszédbbe, vagy a záró versbe került. További eltérések az egyes fejezetek terjedelmében mutatkoznak meg. Olykor éppen azt kifogásolták az egyes szerzőkkel szemben, hogy Magyarországról röviden írtak, míg az idegen országokról nagy terjedelemben emlékeztek meg. Az egyes fejezeteknek természetesen határt szabott az író ismerete és tájékozottsága az adott országról.

A geográfiai munkák azonban nem mindig oktatási célokból íródtak. Egy-egy kiemelkedő tudással rendelkező alkotó a megszerzett ismereteit enciklopédikus jellegű, többnyire kézikönyvnek szánt kötetekben tette közzé a műveltebb olvasók számára. Bár a számarányok tekintetében a protestánsok vannak a többségben, de a jezsuitáknál is keletkeztek geográfiai alkotások. Így Bertalanffi Pál (1706–1763)²² a *Világnak kétrendbeli ismerete* (Nagyszombat, 1757) című írása, amely nyelvészeti és művelődéstörténeti adatai révén méltán sorolható rendtársai, Faludi Ferenc, Molnár János és Taxonyi János munkái mellé. Bertalanffi műve megírásának a célját a következőkben jelölte meg: „A világnak rövid leírásával kedves Magyar Nemzetemnek ő komor kedvében egy igen tisztességes mulatságra, s' azon mulatsággal egyetemben nem kevés tudományra-is kész alkalmatosságot adnék ...” illetve „E' felett minthogy ezen könyvemben mind Philosophiából, mind Historiából még magok az anyák-is próbát tehetnek otthon, ha az Iskolába járó fiaik igaz Deákok-é? Vagy tsak henye kenyér vesztegetők?”²³ Az első rendbeli leírásban úgy írt a világról, „a' mint az Istennek, és a' Természetnek intézéséből az emberektől négy részekre, és azokban ismét különbb-külömbb-féle Országokra, Tartományokra, s' Közösségekre osztattott.”²⁴ Több mint ezer oldalas munkájában helyet kaptak európa nyelvei is, amelyekből tizenhat európai „fő-nyelv”-ről írt. Műve végén betűrendes mutató segíti a kötet tanulmányozását. Tudomásunk van még egy katolikus munkáról, a gyulai kántor és orgonista, Petik Ambrus (1711–1790) *Geographia, a' vagy Tekéntetes*

¹⁸ BAJTAY Antal tantervjavaslat: *Systema studiorum pro gymnasiis Scholarum Piarum*. Vö. MÉSZÁROS István: *Az iskolaugy története Magyarországon 996–1777*. Bp. 1981. 488.

¹⁹ TOMKA-SZÁSZKY János (1700–1762): evangélikus lelkész és gimnáziumi tanár. 1732-től BÉL Mátyás mellett működött Pozsonyban az evangélikus gimnáziumban. Tankönyvének a címe: *Introductio in geographiam Hungariae*. Pozsony, 1781.

²⁰ MÉSZÁROS: *i. m.* 555.

²¹ Vö. VÁRADI BARANYI László: *i. m.* 8. — SZATMÁRNÉMETI PAP István: *i. m.* 3. — BERTALANFFI: *i. m.* 232.

²² Bertalanffiról: TÜLL Alajos S. J.: *Bertalanffi Pál S. J. 1706–1763. I. Élete*. Pécs, 1931., illetve KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 59.

²³ BERTALANFFI: *i. m.* Előljáró beszéd.

²⁴ Uo.

Nemes Békés Vármegye Tartományja Földének Le-írása címen.²⁵ Petik Ambrus negyven évi tanítás után, kérdés-felelet formájában tette közzé megyéje földrajzát.

Az említett írások összefoglaló jellegük tekintetében is különbözőek. Van, amelyik világleírást ad, és mellette feldolgozza a bibliai történelmet, és a természeti jelenségeket, majd csak ezután tárgyalja a földrajzi ismereteket (Bertalanffi). Ismeretes olyan munka is, amely egy területet dolgoz fel történeti szempontok szerint. Huszti András (1700k.–1755)²⁶ *Ó és Ujj Dácia* [Bécs, 1791] című írása jellegzetes példája a történelem és földrajz egy tudományként való felfogásának a 18. század szemléletében. Huszti műve második részében az újkori történelem fontos eseményeiről emlékezett meg. Írt Erdély kiemelkedő személyiségeiről, feljegyezte a fejedelmekről és fontosabb tetteikről a tudnivalókat. Egyik érdekes fejezete „A Német országi Tsászárok Birodalma alatt lett Reformatiorol Erdélyben” címet viseli.

A geográfiai művek keletkezési okának vizsgálatakor arra is találunk példát, hogy valaki kötetben foglalta össze az ismereteit, és ezzel kívánt a szülei, mesterei elvárásainak megfelelni. Kazinczy Ferenc geográfiai témájú munkáját „első kirepülésnek” minősítette.²⁷ Kazinczy írása két fő részből tevődött össze. Az első részben egyházközségenként és megyénként említette meg a városokat, falvakat, és azok híres szülőiteit. A második részben „Magyar Országának polgári áll[a]potjáról” írt. Szakaszok, illetve paragrafusok szerint dolgozta fel a királyokról, az igazgatásról, az ekleziásiai és hadi dolgokról a tudnivalókat. Művében olykor latin idézeteket is közölt egy-egy város kapcsán. Írásának egy részét rímeltette is, amely megkönnyítette a szöveg esetleges memorizálását.

A fenti vázlatos áttekintésben említett írók egyikének, Lázár Jánosnak a geográfiai, – a szakirodalomban még nem ismertett – munkáját az alábbi elemzés mutatja be.

II. Lázár Jánosnak,²⁸ – a gyalakúti Lázár-családnak, Erdély egyik legelőkelőbb családja tagjának – az életműve egészét még senki nem vizsgálta át, jóllehet irodalmi és politikai tevékenysége értékes következtetéseket kínál a kor megértése szempontjából is. Irodalmi hagyatéka latin és magyar nyelvű, eredeti és fordított munkákat egyaránt tartalmaz. Műfajilag megtalálható benne a verses elbeszélés (*Florinda*. Szeben, 1766), latin alkalmi versgyűjtemény (*Opera poetica varii argumenti*. Claudiopoli, 1765), valamint vallásos és tanító költemények, imádságok (*Okos teremtetett állat*. Kolozsvár, 1745, illetve *Innepnapokra való isteni dicséretetek*. Kolozsvár, 1760), továbbá erkölcsi maxima-gyűjtemény (*Külömb-külömb-féle világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek*. H. n. 1795). Levelezése máig kéziratban maradt.²⁹ Lázár geográfiai munkája egy német nyelvű mű (*Kurzgefaste Kinder-Geographie*)³⁰ fordítása. Az országgyűlés

²⁵ Petik Ambrus munkája tanítványai másolatából terjedt el. Szövegkiadása: PETIK Ambrus: *Békés megye leírása 1784*. Sajtó alá rend. DANKÓ Imre. Gyula, 1961. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum különkiadványa.)

²⁶ HUSZTI említett művének teljes címe: *Ó és Ujj Dácia, azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a' mellyben elé adattatik ennek az országnak régi és mostani lakossainak eredete, nevedekése, és némellyeknek el-enyészése, a' magyar királyok, vajdák, és fejedelmek alatt való állapottyával egybe Huszti András által, mellyet mutato táblával meg-bővítvén, a' maga költségén ki-adott Diénes Sámuel, Bétsben, 1791-ben.*

²⁷ KAZINCZY művének címe: *Magyar Ország Geographica, az az földi állapotjának le-rajzolás, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szedetetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szivességgel viseltetnek, szemek eleibe terjesztett Kazintzy Ferenc*. Kassa, 1775.

²⁸ Lázár János (1703–1772) Segesváron született. Nagyenyeden Pápai Páriz Ferenc, majd egyetemi évei alatt Christian Wolff tanítványa volt. Irod.: gr. LÁZÁR Miklós: *A gróf Lázár-család*. Kolozsvár, 1858. 90–100. – BARTH Rezső: *Gróf Lázár János élete és művei*. Bp. 1914. – TOLNAI GÁBOR: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Erdélyi Múzeum, 1942. 388–397.

²⁹ Epistola Comitiss Joannis Lázár descriptae per Andream Laskai (1728–1771). Lelóhelye: MTAK Kézirattára Ms. 403.

³⁰ A Lázár-geográfia teljes címe: *Röviden Egybe-foglalt Gyermekek Geographiája, ötvenkét Részekre, vagy Letzkékre osztatva, és ahoz szükséges Chartákkal el-készítette. Franziya nyelven iratott Lenglet*

1749-ben Bécsbe küldte Lázárt követnek a székely nemzet adója tárgyában. A *Gyermekek Geographiája* címlapján olvashatók is megerősítik feltételezésünket, hogy Bécsben a kezébe akadt Lázárnak a német nyelvű munka, amelyet először a saját fia, majd felkérésre az erdélyi tanulóifjúság számára is lefordított. A *Kurzgefaßte Kinder-Geographie* és a *Gyermekek Geographiája* összevetése kapcsán megállapítható, hogy Lázár valóban a német nyelvű műből fordított, és azt olykor kibővítette egy-egy adattal, országnévvel, illetve rövid megjegyzéssel. A fordítás módszerére a következő példákat idézem:

I/A.

„Von der Welt-Kugel überhaupt Frage: Was ist die Geographie?”

Antwort: Die Geographie ist die Beschreibung der Welt-Kugel oder die Eintheilung der Ober-Fläche der Erden in ihre Verschiedene Theile.”

II/A.

„F.: Welcher Theil der Welt ist heut zu Tage der berühmteste?”

A.: Europa, so wohl in Ansehung der gelinden Sitten, als auch der Regierungs-Form und der weitesten Gesetze, so darinnen im Schwange gehen.”

III/A.

„F.: Was ist denn eine Monarchie?”

A.: Die Monarchie ist ein Staat, in welchem die Oberste Gewalt einem einzigen zu Theil wird, welcher entweder selber, oder durch seine Ministers regieret, wie in Fran[ch]reich, Spanien und Portugal.”

Ami a Lázár-fordítás szerkezetét illeti, a mű három részből áll:

I. Előljáró beszéde a magyar fordítónak az olvasóhoz

II. *Gyermekek Geographiája*

III. Rendi a' részeknek, vagy Letzkéknek a' gyermekek geographiájában

Az Előljáró beszédben ír Lázár a geográfia tudományának a fontosságáról, illetve annak magyar nyelvben való közzétételéről:

„A' ki szüntelen fel-néz, s' nem látja mi vagon a' lába alatt, meg-botlik az. Nagy botlás hát, a' Tudományoknak tanulásában-is annyira egyebektől el-foglaltatni magát valakinek, hogy a' Föld Golyóbissáról, [mellyet mindennap nyomdokol] való Tudományt háta-megé vesse. Kívánja Ember tudni, mennyire tőlünk a' Nap, s' egyéb Tsillagok? mekora azoknak nagyságok? minémü a' Hóld? s' lakik-é abban valaki? nem tudni pedig mekora a'

Dufresnoy Apát-Ur által. Az-után az Iffjaknak Hasznokra Németre fordítottatott, nem kevés hasznos toldá-lékokkal meg-bővítettett, és kivált a' Németek véle-valo Élésekre intéztetett. Most pedig, Bétsi mulatásában, a' Magyar Tanulo Gyermekek, s' kiváltkép Maga Fiának jövendő oktattatására nézve, Magyar Nyelven ki-adatott G[tróf] Gyalakuti Lázár János Erdélyi Három Nemzetekből álló Statusok' Praesidense által MDCCCL Esztend[öben], Szebenben. — A német munka, — amelyből Lázár fordított — teljes címe: *Kurzgefaßte Kinder-Geographie in 48. Lectionen eingetheilet und Seit den benothigten Charten versehen. In Französische Sprach verfasst durch den Herrn Abt Lenglet Dufresnoy und zum Kurzen der Jugend ins Hoch-Deutsche übersetzt von M. J. F. S. Nürnberg, 1737.*

³¹ *Kinder-Geographie*, 1. és LÁZÁR: i. m. 1.

³² *Kinder-Geographie*, 3. és LÁZÁR: i. m. 3. (Lázár kiegészítései kiemelve a főszövegben)

³³ *Kinder-Geographie*, 5. és LÁZÁR: i. m. 8. (Kiegészítés kiemelve a főszövegben)

Föld? minémü részekre osztatik? kik? mitsoda nyelvü? mitsoda vallású Emberek laknak azon? s' lakják-e mindenütt? vagy tsak némelly részeiben, mely nagy ostobaság, szégyen, és restség!"³⁴

A magyar nyelvűséget a következőkkel indokolja: „Melly minél hasznosabb, annál méltóbb, hogy más okos és tanult Nemzetek' példájok szerint, Magyar Nyelven-is tanútlathassék, nem lévén mindennek módja, sem a' Deák, és más idegen Nyelveknek, annyira-való tanulásában, hogy azoknak Könyveiket érthesse; sem annyira-való Költsége, hogy magának azokat meg-szerezhesse.”³⁵ Arról pedig, hogy munkáját nemcsak gyerekeknek szánta; így írt: „Élhetnek ezzel nem-tsak a' Gyermekek, hanem a' nagyobb Férjfiak, és Asszonyok-is jó-előmenetellel. Énnékem pedig, ha tzéomat ebben is elérem, e' kis Munkátskában egész örömem léssen.”³⁶

A *Gyermekek Geographiájában* feldolgozottak minden bizonnyal elősegítették azt, hogy az erdélyi tanulóiúság földrajzi tájékozottságra tegyen szert. Az első fejezetben (A' föld Golyóbisáról közönségesen) fogalmi magyarázatok is olvashatók. A világ leghíresebb részének Európát jelölte meg a fordító. Forrásai alapján Lázár tizenhat nevezetes európai országról tudott. Államformára nézve definiálta a monarchiát, a respublikát, és az eleges államformát. Mindezekre bőséges példaanyagot is felsorolt. Lefordította a „secták”-ra vonatkozó részeket is (pl. a sociniánusokról). Magyarországot és Erdélyt³⁷ külön fejezetben mutatta be. Magyarország határainak leírása után rögzítette az ország földjéről a fontosabb tudnivalókat, és a német forrás adatait kiegészítette további ismeretekkel [a vármegyék, nevezetes tájegységek, és a hegyek felsorolásával]. Minden országnál megemlékezett az egyetemmel, híres iskolával rendelkező városokról is. A „Rendi a' részeknek vagy Letzkéknek” rész elősegítette a könyv tanulmányozását, és az egyes országok visszakeresését, így a kötet alkalmas volt az iskolai használatra. A mai kor olvasójának pedig arról ad képet e rész, hogy mely országokról volt tudomása Lázárnak a forrása alapján.

Lázár János irodalomtörténeti helyének pontos meghatározása csak a teljes életmű alapos feldolgozása után lehetséges.³⁸ Azt azonban geográfiai munkája kapcsán elmondhatjuk róla: Lázár János korszerű ismereteket kívánt közzétenni magyar nyelven, korra és nemre való tekintet nélkül, amely szándékával már a felvilágosodás előkészítői közé sorolhatjuk.

Függelék

– Magyar nyelvű geográfiai kötetek a 18. században –

VETSEI [PATAKI vagy PAP?] István: *Magyar geográfiája*. (Megírás: Pécs, 1741. Megjelenés: Nagy-Károly, 1757.)

VÁRADI BARANYI László: *A geographiai tudományak első kezdete*. Halle, 1749.

LÁZÁR János: *Gyermekek Geographiája*. Szeben, 1750.

BERTALANFFI Pál: *Világnak kétfélebeli ismerete*. Nagyszombat, 1757.

SZATMÁRNÉMETHI PAP István: *Magyar Ország Verseken-való Rövid le-írása*. Nagy-Károly, 1760.

LOSONCZI István: *Hármas kis tükkör*. Pozsony, 1771.

KAZINCZY Ferenc: *Magyar Ország Geographica*. Kassa, 1775.

PETIK Ambrus: *Geographia, a' vagy Tekéntetes Nemes Békés Vármegye Tartománya Földének Le-írása*. Gyula, 1784.

HUSZTI András: *Ó és Új Dácia*. Bécs, 1791. (Az első – latin nyelvű – változatot 1735–1736 között készítette el Huszti.)

VÁRADI Baranyi László: *Rövid magyar geographia*. Pest, 1796.

PÓCSI KATALIN

³⁴ LÁZÁR: *i. m.* Előljáró beszéd

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Uo.*

³⁷ LÁZÁR: *i. m.* 25–29, 29–32.

³⁸ Előkészületben: PÓCSI Katalin: *Lázár János és a magyar kora-felvilágosodás*.

Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből. A filozófiától lassan különváló pedagógia Európában a felvilágosodás korszakában vált önálló tudománnyá. Az első szorosan vett nevelés- és oktatáselméleti művek általában már nemzeti nyelveken íródtak. Így volt ez hazánkban is. A 18. század utolsó harmadában sorra jelentek meg elméleti pedagógiai művek magyar nyelven. Nem hagyhatók figyelmen kívül azonban azok a neveléstudományi művek sem, amelyek ebben az időszakban magyar szerzők tollából születtek, de német vagy latin nyelven. Könnyen belátható, miért kell ezeknek is helyet kapniuk a magyar neveléstudomány történetében. Hazánk sajátos viszonyai miatt az 1700-as évek utolsó évtizedeiben a tudomány nyelve a latin volt. A művelt rétegek olvastak latinul, de a latin mellett a német volt az a nyelv, amely a kortárs irodalmat és tudományos eredményeket közvetítette. Így volt ez a neveléstudományi irodalom esetében is. A német egyetemeken tanuló magyar ifjak magukba szívták az ottani új pedagógiai eszméket, elveket, és hazatérve ezeket próbálták itthon népszerűsíteni, a hazai nevelési gyakorlatba átültetni. Ennek három módja volt: vagy kortárs német szerzők pedagógiai műveit fordították magyarra, vagy maguk írtak német minták nyomán többé-kevésbé önálló műveket magyarul, vagy mivel környezetükben mindenki beszélt, olvasott németül, német nyelven írtak pedagógiai műveket.

Az utóbbiakhoz tartozik Genersich János¹ felvidéki evangélikus tanár is, akinek munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a német filantropista pedagógiai eszmék olyan gyorsan és viszonylag széles körben elterjedhettek Magyarországon.

Genersich János 1761. augusztus 15-én született Késmárkon. Előbb szülővárosában, majd Debrecenben tanult. Felsőbb tanulmányokat a pozsonyi evangélikus lyceumban végzett. Több mint három évig tanult a jenai egyetemen, ahol filozófiát és teológiát hallgatott. Hazatérése után két éven magánnevelőként működött, majd 1788-ban a késmárki evangélikus lyceum tanára lett. Harminc éven át tanított itt. 1821-ben került a bécsi protestáns teológiai intézethez, ahol egyháztörténetet és egyházi jogot oktatott négy évig, 1825. május 18-án bekövetkezett haláláig.

Genersich számos — a saját korában rendkívül népszerű — német nyelvű tankönyvet, ifjúsági olvasókönyvet írt, amelyek közül jó néhány több kiadást is megért.² Négy elméleti pedagógiai műve maradt ránk. (Egy német³ és egy latin nyelvű kézírata és két nyomtatott német nyelvű munkája.)⁴

Főműve, az 1792-ben Bécsben napvilágot látott *Beiträge zur Schulpädagogik* erősen filantropista hatásokat mutat. Kimutathatóak Trapp, Gedike és Abbt nézeteinek nyomai.

Trapp nyomán határozza meg Genersich a nevelés fogalmát. Szerinte a nevelés nem más, mint az egész ember kiművelése azért, hogy ennek segítségével elérhesse a lehető legteljesebb boldogságot. A nevelésnek az embert emberré és emellett a társadalom hasznos polgárává kell tennie. Trapp nyomán Genersich azt vallja, hogy a nevelés fő feladata az ember testi, erkölcsi és szellemi erőinek lehető legteljesebb kifejtése.

A testi nevelésről szólva Locke, Rousseau és Campe elveit követve leszögezi, hogy az egészség megőrzése érdekében legjobban, ha a természet törvényeit követjük. Fontos, hogy megtaláljuk a természetes

¹ Genersich János életéről és munkásságáról: SZELÉNYI Ödön: *Genersich János. Egy szepességi pedagógus I. Ferenc korából* = Közlemények Szepes Vármegye Múltjából 1914. 31–74, 113–140. és Uő: *Egy régi magyar pedagógus*. Adalékok a filantropizmus magyarországi történetéhez = Magyar Pedagógia 1915. 305–330.

² Olvasókönyvei közül a legnépszerűbbek voltak: — *Alfred*. Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren. Wien, 1812; — *Wilhemine*. Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren. Wien, 1811.

³ *Über die Erziehung des weiblichen Geschlechts, besonders der höheren Stände für Eltern und Erzieher* von Joh. Genersich, Professor in Késmark, Geschrieben im Jahre 1788., (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Germ. 299.)

⁴ *Beiträge zur Schulpädagogik* von J. G. Professor am Prot. Gimnasio illustri zu Kásmark in Ungarn, Wien, 1792. 235. és: *Über die jetzige Verfassung der Protestantischen Schulanstalten in Ungarn, nebst einigen Vorschlägen zu ihrer grösseren Vervollkommnung* = Allgemeine praktische Bibliothek für Prediger und Schulmänner, 1803. III. 1–70.

arányt és mértéket az alvásban, az étkezésben, a szellemi és testi munka tekintetében. Ahhoz, hogy a gyermek testileg jól fejlődjön, kétféle tevékenységet kell végeznie a pedagógusnak. Az ún. pedagógiai di-etetika elveit figyelembevéve gondoskodnia kell a test épségéről, egészségéről, a pedagógiai gimnasztika pedig arra szolgál, hogy különféle gyakorlatok végzésével a testet erősebbé és ellenállóbbá tegye.

A nevelés másik területe a szellemi nevelés. Ennek két ága van, az értelmi és erkölcsi nevelés. Az értelem képzésére, fejlesztésére a tanítás szolgál. A tanítás során fejleszthetők a gyermek „érező”, „képzelő”, „emlékező”, „figyelmi”, „ítélő”, „fentaláló” erői. Ezeket különféle módon lehet képezni, gyakoroltatni.

A gyermek kora, neme, tehetsége határozza meg, hogy milyen módszert alkalmazzon a pedagógus a tanítás során. Általános elvként – ismét Trapp és a többi filantropista pedagógus nyomán – Genersich leszögezi, hogy fiatalabb korban az ún. „érzéki-szemléltető” módszert kell alkalmazni, és csak az idősebb tanítványoknál lehet az ún. „absztrakt” módszereket alkalmazni.

Áttérve a tanítandó ismeretek részletes tárgyalására, Genersich a tantárgyakat próbálja rendszerezni, csoportosítani. A tantárgyak hat csoportját különbözteti meg. Elsőként említi az alapismereteket, amelyeket minden társadalmi osztály gyermekeinek tanítani kell. Ezek: írás, olvasás, számolás, helyes beszéd, rajz. Ezeknek a tárgyaknak a részletes ismertetésénél Trapp nézeteit követi Genersich. A tantárgyak második csoportját az „emlékezet tudományainak” nevezi a szerző, és rendkívüli jelentőséget tulajdonít nekik. Ez nem más, mint a történettudományok igen széles értelmezése. A tárgy módszertanáról szólva Genersich Schlözer javaslatait teszi magáévá.⁵ Szorgalmazza térképek, kronologikus táblázatok, történeti játékok alkalmazását az oktatásban. A tantárgyak harmadik csoportját a „természeti” tárgyak képezik. Ezek: a természetrajz, és a természettan. A tantárgyak negyedik csoportját a „nyelvtudományok” jelentik. Az elemi ismereteket a gyermekek anyanyelvén kell tanulnia. A felsőbb osztályokban kell csak latint és görögöt tanítani. Görög nyelvre kizárólag a leendő tudósoknak és teológusoknak van szüksége. A latin nyelv tanulása alól pedig felmentené a szerző a leendő gazdákat, iparosokat, katonákat és a nőket. Az iskolai tantárgyak ötödik csoportját a „széptudományok és művészetek” képezik. Ide tartozik az esztétika, a retorika, a poétika, a zenetan, a festészet, a rajz, az építészet, a kertészet, a táncművészet.

A matematika, a filozófia és a vallástan tartozik a tanítandó tantárgyak hatodik csoportjába. Genersich nézetei ezek részletezésekor is erősen filantropista hatásokat mutatnak. A szerző, miként a többi filantropista gondolkodó, követeli a vallástanítás reformját. Ún. „természetes vallástanítást” kíván. Az alsóbb iskolákban általános vallásoktatást kell nyújtani, nem kell tekintettel lenni a felekezeti különbségekre. A vallásoktatás során a vallásos érzület és erkölcs kifejlesztésére kell törekedni kezdetben, és csak később kell rátérni a vallás tételeinek magyarázatára. Ez teljes egészében az egyház feladata, nem az iskoláé, és itt kell hogy helyet kapjon a gyermek felekezete.

Van Genersichnek egy rendkívül korszerűnek tekinthető és korában szinte egyedülálló nézete. Hangsúlyozza azt, hogy a különböző tantárgyak során közölt ismereteket kapcsolni kell egymáshoz, összhangba kell hozni.

A szellemi nevelés után a szerző áttér az erkölcsi nevelés kérdéseinek tárgyalására. Ennek szerinte két területe van. A pedagógusnak egyfelől a gyermek öröklött hajlamait, ösztöneit kell irányítani, másfelől szoktatni kell a tanítványt a jóra és leszoktatni a rosszról. Az erkölcsi nevelés legfontosabb eszköze a jó példa.

Genersich részletesen szól a pedagógus szerepéről, a társadalomban betöltött helyéről, kívánatos személyiségjegyeiről, tulajdonságairól. A nevelő a szerző szerint különös helyet foglal el a társadalomban. A tanár a társadalom nélkülözhetetlen tagja, „az állam napja, melynek jótékony sugarainál a növények melegednek és kivirulnak”. A nevelés felelősséggel járó hivatás. Ezt a munkát nem lehet akárkire rábízni. A leendő nevelőnek szigorú erkölcsi és szellemi követelményeknek kell megfelelnie. A nevelő legyen testileg jól fejlett, szép arcú, pallérozott szívű és nemesen gondolkodó és cselekvő ember. Legyen járatos mindenféle tudományban és nyelvekben, hogy azokat tanítani tudja.

A szerző bírálja kora közoktatási viszonyait és megfogalmaz bizonyos reformjavaslatokat is. Javaslatai vegyesek, didaktikai, szervezeti kívánalmak egyaránt előfordulnak közöttük, némelyik nagyon konk-

⁵ SCHLÖZER: *Abriss der Weltgeschichte*. Göttingen, 1785. 81–108.

rét, némelyik teljesen utópisztikus, némelyik még ma is aktuális, különösen a tanárok erkölcsi és anyagi megbecsülésére vonatkozó követelések.

Mind a nyilvános, mind a magántanítóknak tisztességes rangot kell biztosítani – vallja Genersich. Ha megöregszik és megrokkán, megfelelő nyugdíjat kell kapjon, úgy mint egy kiszolgált katona, hiszen életét ő is az állam szolgálatába állította.

A tanárok terhein úgy kellene könnyíteni, hogy a tanításon kívül más feladatokat ne kívánjanak tőlük. Az iskolák magas végzettségű, feddhetetlen erkölcsű tanítókat alkalmazzanak. Ismerjék el, és jutalmaz- zák a jó tanítók munkáját. Állítson fel az állam tanítóképzőket, ahol a leendő falusi tanítók nemcsak szakmai, hanem megfelelő pedagógiai képzésben is részesülhetnek. Javasolja, hogy egy bizottság vizsgál- ja meg a Németországból és más külföldi egyetemekről hazatérő ifjak képzettségét, és ösztönözze őket arra, hogy itthon is tovább foglalkozzanak az őket leginkább érdeklő tudományok művelésével.

Az iskolák belső rendjére, szervezésére vonatkozóan a következőket javasolja: alakítsanak ki min- den iskolában „szolgálati rendet”, amely azt jelentené, hogy a tanárok képzettségüket, érdeklődésüknek megfelelően osszák fel maguk között a tanítandó tantárgyakat. Fűzzék szorosabbra a diákok és a tanárok kapcsolatát iskolai ünnepek, kirándulások, „gimnasztikai játékok” rendezésével.

Genersich egyik legfigyelemreméltóbb követelése az, hogy kutassák fel az igazán tehetséges tanuló- kat az ország egész területén, és őket társadalmi helyzetüktől és vallási hovatartozásuktól függetlenül állami költségen neveltessék, egészen felsőfokú tanulmányaik befejeztéig.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Genersich János német nyelvű pedagógiai munkája a német fi- lantropisták, főként Trapp és Gedike hatását tükrözi. Elméleti nézeteiben kevés az eredetiség, de mintá- inak műveit jól ismeri, pontosan, hűen közvetíti olvasói számára, akik a felvidéki protestáns lelkészek és tanárok köréből kerülhettek ki, és akik maguk is közvetíthették ezeket a felvilágosult pedagógiai néze- teteket a katedrákról és a szószékekről a 18. század utolsó évtizedében.

FEHÉR KATALIN

Adalék A Holnap történetéhez. A századelő irodalmi forradalmának még nincs monográfiája. Rész- tanulmányokat, kortárs emlékezéseket a majdani összefoglaláshoz már szép számmal találunk. Ezek- hez csatlakozik legújabbként Kovalovszky Miklós emlékezésgyűjteményéből „A Holnap élébe” c. feje- zet (*Emlékezések Ady Endréről. IV. köt.* 1990. 163–351). A kötet szerkesztésekor még élő emlékezője is volt a korabeli nagyváradi irodalmi életnek: Hegedűs Nándor újságíró, Ady-kutató, aki három holna- posról, Dénes Sándorról, Nagy Mihályról és Antal Sándorról ír (i. m. 260–303). Közülük az utóbbi az általánosan ismert, ő rendezte sajtó alá az első váradi versantológiát, *A Holnap I.* kötetét. Hegedűs sze- mélyes emlékei mellett újságcikkekre, levelekre is hivatkozik, de nem említi Antal Sándor terjedelmes emlékezés-sorozatát, amely a pozsonyi *Magyar Újságban* jelent meg *Ady és Várad* címmel az 1937. május 16. és augusztus 29. közötti vasárnapokon.

Antal élete és írói működése csak nagy vonalakban ismert. *A Holnap* indulása előtt Nagyváradon új- ságíróskodik, két könyve is jelenik meg ott. De még az általa szerkesztett antológia megjelenése előtt (1908 augusztusában) Svédországba távozik, s csak 1913-ban tér vissza a *Nagyváradi Naplóhoz*. A kom- mún alatt Budapestben újságíró, majd Csehszlovákiába emigrál, és Pozsonyban telepedik le, itt is lapszer- kesztő. 1944-ben üldözöttként pusztul el (Kovalovszky i. m. 265–270, 293–296).

A Holnap Társaság alakulásának köztudott célja az irodalmi élet decentralizálása, a főváros irodalmi egyeduralmának megtörése (l. Juhász Gyula: *Ady-Múzeum II.* 59), s váradi (vidéki) írók, költők írásait közlő folyóirat alapítása. Ezt erősíti meg Antal is emlékezésében: szervezeten „kiállani, szembeszállani Budapesttel. Tudtuk, hogy Ady velünk fog tartani, hiszen cikkeiben is sokszor kikelt a pesti klikk-uralom ellen”. (I. h. júl. 18. 12). Sonnenfeld Adolf helyi nyomdatulajdonos folyóirat helyett „egy szép, repre- zentatív könyv” kiadását ajánlotta, így esett a választás váradi és vidéki költők verseiből összeállított lírai antológiára. A tanácskozó (a Társaság hivatalosan csak okt. 14-én alakult meg) Antalt bízták meg azzal, hogy az irodalom tehetősebb barátai között támogatókat keressen. Vita volt arról, hogy kiket vegyenek

be a kötetbe. Adyn és a négy helyi költőn kívül Juhász javaslatára került be Balázs Béla és Babits, akkor még mindketten vidékiek, de az utóbbinak a versei a „mecenásoknak” nem tetszettek, elhagyásukat javasolták, s Antal szerint csak az ő szakértelmének elismeréseképpen és az „íránta való barátságból” engedtek. „Engem bíztak meg az antológia szerkesztésével, — írja —, a versek kiválogatásával, az előszó megírásával, és hogy a szereplő költőket rövid bevezetésben jellemezzem. A megbízást azzal a feltétellel fogadtam el, hogy senki, Ady sem olvashatja el kéziratban, amit róla írok, és az antológia formáját illetően is teljesen szabad kezét adnak. [...] Május elsején kész voltam a magam munkájával.” (I. h. júl. 25. 12).

Hegedűs Nándor ötven év távolából így jellemzi holnapostársa tevékenységét: „tárgyalt kiadókkal, nyomdákkal és megbizásból vagy anélkül, ő szerkesztette *A Holnap* első kötetét [...] A versek elé írt bevezetése ma naiv mondóknak tetszik, de kétségteljesen tehetséges ember írása, csak túlságosan laikus. Az még éppen humoros, hogy a hét költő versei elé megrajzolja mindegyiknek a portróját, és ebben, az őszinteség mímelésével, egyben bírálatot is mond felettük. A fiúk berzenkedtek is emiatt, de Antal Sándor terrorizálta őket.” (Kovalovszky i. m. 267). Juhász Gyula így ír erről: „Antal Sándor, aki gyilkos szatírjáról már több könyvében tett tanúságot, olyan kegyetlen dolgokat írt a költők egynémelyikéről, az egyes bevezetésekben, hogy így nem akarták a könyvet nyilvánosság elé vinni.” (Juhász i. h. 60). Dutka Ákos így örökítette meg emlékeit: „Antal Sándor magához ragadta a szerkesztést, a versek válogatását, és bejelentette, hogy mind a hetünk életrajzát is megírja, méltatva mindegyikünk eddigi tevékenységét. Kezdődött tehát a féltékenység, a sértődöttség [...] A versek száma körül megint kitört a sűrűlódás. Antal Sándor azonban diktátori fölényrel nem hagyott beleszólást. A bevezető életrajzokat sokáig titokban tartotta. [...] közben fokozódott a sértődöttség, különösen Miklós Jutka részéről. Amit Antal Sándor róla írt, a családja nem akarta engedni kinyomatni” („*A Holnap*” városa. Bp. 1964. 134–135).

Ilia Mihály úgy gondolta, hogy a tiltakozások következtében új előszó és új portrék készültek, s a kötetben már ezek jelentek meg (*A Holnap születése*. Szeged, 1960. 95). Antal Sándor emlékezéséből azonban másról értesülünk: „Aki figyelemmel lapozza át *A Holnapot*, észreveszi, hogy az Emőd Tamás–Miklós Jutka rész más papírra van nyomva. A kötet június végén már elkészült, nem akartuk nyáron kihozni. Még mindig nem olvashatta senki, amit róla írtam. Augusztusban, már mint stockholmi lakos, bajos [sic!] levelet kaptam Dénes Sándortól. Emőd Tamás és Miklós Jutka elolvasták, amit rólok írtam, fel vannak háborodva, tiltakoznak ellene, hogy rólok szóló bevezetésekkel kerüljön forgalomba a könyv. [...] Ma sem vagyok egészen tisztában vele, hogy mik voltak azok a kegyetlenségek. Emőd Tamás képességeit és verselő tehetségét méltatva, megjegyzem, hogy kész költő akkor lesz a még nem is egészen húszéves fiatalból, ha az élettől megkapja a mindenkinek kijáró pofonokat. A Miklós Jutka esete már súlyosabb. Két oldalon elismerve minden értékes tulajdonságát, ezt a vakmerő problémát vetettem fel: talán csak az érett nő szüzességének sikongatásai ezek a versek? [...] Levélbeli tiltakozásom ellenére Dénes Sándor átírta szelídre Emőd Tamásról és Miklós Jutkáról szóló írástomat. A kész kötetet felbontották, a bűnös íveket kitépték, újra nyomatták.” (I. h. aug. 1. 12). Antal emlékezéséből tehát először szerzünk tudomást arról, hogy Emőd Tamás és Miklós Jutka sérelmezett portróját (csak ezt a kettőt), a szerző távozása után már Dénes Sándor írta át; a kész kötetekből az inkriminált lapokat kiszedték, s utólag kinyomtatottakkal pótolták. A kötet több példányának tüzetes vizsgálata megerősíti Antal állítását: amíg az egész kötet bordázatlan sima nyomópapíron van, Emőd átírt portréja miatt négy új lapot (133–140.), Miklós Jutkái miatt egy új lapot (177–178.) ragasztottak be utólag a kötetbe, s ezek szemmel jól láthatóan megkülönböztethetők az eredeti oldalaktól, mert bordázott nyomdai papírra készültek.

Különös és megmagyarázhatatlan a betűnagyságok alkalmazása a kötetben. Az előszó és a portrék betűmérete garmond, a verseké ciceró. De két költő kivétel: Babits és Emőd versei garmonddal vannak szedve. Felmerül a gyanú, hogy talán Antal rólok alkotott kicsinyül véleménye mutatkozik meg a nyomdai megjelenítésben, ezt azonban a sajtó alá rendező kíméletlen őszinteségét ismerve el lehet vetni. Inkább arra kell gondolnunk, hogy az elhatározott, a nyomda által vállalt, a költők között már kiosztott ív, illetve oldal terjedelem kötöttsége, valamint a versek közben megváltozott száma miatt kellett sűríteni a szedést ebben a két esetben. Dutka úgy emlékszik, hogy „Babits Fogarasról verseket küldött, mégpedig a legmerészebbeket: a Golgothai csárdát meg a híres Fekete verset”, de az ő emlékezete adatok tekintetében

nem mindig megbízható (Dutka i. m. 128). Antal talán a saját véleményét fogalmazta meg, amikor azt írta, hogy a Feketeország „kétségbe ejtette” a társaságot. Lehet, hogy a Feketeország később került be a kötetbe, annak kellett helyet szorítani? Különös, hogy a kötet szerkesztője önmagának is ellentmond a költők megítélésében. Ady és Dutka irodalomtörténeti helyét már eldöntöttnek látja. A többiekéről „nehéz véleményeket kockáztatni” – írja, mégis állást foglal: „de van két bizonyos embere a Holnapnak: Miklós Jutka és Emőd Tamás.” (*A Holnap* I. 177–179.)

Antal Sándor a Sonnenfeld nyomdával belső könyvdíszeket és portrékat rendeltetett Honti Nándor grafikustól. A „mini-portrék” iniciálé-szerűen a költői életrajzok elé kerültek. Babitsról nem készült portré, mert nem küldött fényképet. Portré helyett Honti bélyeg nagyságú képecskén leszálló varjakat rajzolt. Emőd Tamás mégis ezt írja: „Honti hét kis portréja, amelyeket a kötetben szereplő írókról rajzolt, levelezőlapon is forgalomba került, pár ezer példányban.” (Kovalovszky i. m. 174). Dutka könyvében megtalálhatók a portrék, de csak hat (i. m. 133). Antal Sándor emlékezésének XII. részében megvan mind a hét, a hetedik az övé (i. h. aug. 1. 12), ez azonban nem került be a kötetbe. Meglepő, hogy a *Magyar irodalom lexikonában* a címszót tartalmazó lap margóján illusztrációként megtalálható a portrérajz ezzel az aláírással: „Antal Sándor portréja A Holnapban” (1. köt. 37). Mindkét helyen az Emőd Tamás által említett levelezőlap alapján készülhetett az illusztráció.

VITÁLYOS LÁSZLÓ